

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 338.431:634.85(497.473)"18"

Prejeto: 20. 5. 2011

Tanja Gomiršek

univ. dipl. zg., višji kustos, Goriški muzej-Galerija Zorana Mušiča grad Dobrovo, Grajska cesta 9, SI-5212 Dobrovo v Brdih
e-pošta: grad.dobrovo@volja.net

Spremembe na področju agrarnih panog v jugovzhodnem delu Goriških brd v 19. stoletju

IZVLEČEK

Prebivalstvo jugovzhodnih Brd je imelo kmetijska zemljišča pretežno v zakupu, ki je bil bodisi kratkoročni, srednjeročni ali pa dedni. Prevladovala so male kmetije, na katerih je bila za preživetje potrebna nenehna povezanost s tržiščem. Drug razlog za povezanost s trgom je bila močna proizvodnja vina, ki je pomenila pomanjkanje sejnalnih površin, namenjenih prehrani prebivalstva. Sestavek prikaže uvajanje novih kulturnih rastlin in spremembe v načinu gojenja vinske trte ter tehnologije vinifikacije, ki so se pojavile kot odziv na vplive modernizacije v 19. stoletju.

KLJUČNE BESEDE

Goriška brda, kmečki zakup, vinogradništvo, sadjarstvo, kulturne rastline, kmečka trgovina

ABSTRACT

AGRARIAN CHANGES IN THE SOUTHEASTERN PART OF THE GORIŠKA BRDA IN THE 19TH CENTURY

The inhabitants of the southeastern part of the Goriška brda mostly had their agricultural land in lease-holds, which were short-term, middle-term or hereditary. Farms were most often small and required constant links to the market. Another reason for the explicit market orientation was the strong production of wine, which resulted in the shortage of areas designated for the cultivation of crops that would provide food for the population. The contribution describes the process of introducing new cultivated plants as well as changes in vine cultivation and vinification technology that occurred in reaction to the impact of the 19th century modernisation.

KEY WORDS

Goriška brda, farm lease, viticulture, fruit growing, cultivated plants, agricultural trade

Uvod

V prispevku so predstavljene spremembe, ki so se od konca 18. do konca 19. stoletja pojavljale v kmečkem obratu v jugovzhodnem delu Goriških brd. Vključene so vasi: Gornje in Dolnje Cerovo, Pevma, Oslavje, Števerjan, Šentmaver, Podsabotin, Hum, Snežatno, Kojsko in Brestje. Prikazane so zemljiško posestna struktura, obdelovalne in predelovalne tehnike ter vrste kulturnih rastlin. Obravnavano območje, razen Podsabotina, spada v t. i. spodnja Brda, kjer se flišnato gričevje polagoma spušča v furlansko nižino. Za ta del je značilno, da je bilo vinogradništvo intenzivno in se je površina vinogradov ohranila v približno enakem obsegu kot v 1. polovici 19. stoletja.¹ Kljub temu je v obdobju od 18. do konca 19. stoletja kulturna krajina doživela spremembe. Spremenili so se razmerje in vrste posameznih kultur, razmerje med poljedelstvom in živinorejo ter oblika gojenja trte, tako kot je ugotovljeno tudi za Kras.²

Preučevani del Goriških brd je v 18. stoletju spadal pod Goriško grofijo. V času Napoleonovih koalicijskih vojn je bilo ozemlje do Soče, kamor so

spadala celotna Brda, po miru v Schönbrunnu od leta 1807 pridruženo Italijanskemu kraljestvu. Po padcu Napoleonovih čet leta 1813 so bila Brda ponovno vključena v Goriško glavarstvo, ki se je formiralo v okviru Avstrijskega Primorja.³ Obravnavani kraji so v 2. polovici 19. stoletja spadali v tri občine: Števerjan,⁴ Podgora⁵ in Kojsko.⁶ Goriška grofija je bilo območje, ki je ležalo na prehodu med Jadranskim morjem in Julijskimi Alpami, hkrati pa tudi območje, kjer sta se stikali dve obliki fevdalnih sistemov: gospodstvo srednjeevropskega oziroma avstrijskega tipa ter furlanska različica fevdalizma, ki je bila značilna za Brda. Pomembna je bila čezmejna trgovinska vez s Koroško in z beneško Furlanijo. Bila pa je tudi del zaledja severnega Jadrana, tako da so čeznjo tekli trgovski tokovi, povezani z obalnimi mesti, zlasti s Trstom in Koprom. »Na področju trgovine so bili dejavni vsi družbeni sloji, od plemičev do kmetov. Prebivalci podeželja so se v mednarodne trgovinske tokove na dolgo razdaljo vključevali v obliki tovarništva, prevoznništva, prekupčevanja in tihotapstva, poleg tega pa so svoje pridelke in izdelke po 'pravilnih ali skrivnih poteh' nosili na mestne trge.«⁷

Zemljevid preučevanega območja glede na državno mejo.

¹ Petek, Spreminjanje rabe tal, str. 9.

² Panjek, Človek, zemlja, str. 63.

³ Marušič, Brda in državne meje, str. 117.

⁴ V občino Števerjan so spadali kraji Dolnje in Gornje Cerovo ter Števerjan (Gabršček, Ročni kašipot, str. 49).

⁵ V občino Podgora so spadali kraji Podgora, Šentmaver, Pevma, Oslavje in Podsabotin (Gabršček, Ročni kašipot, str. 53). Iz občine sem izločila Podgora, ki je kraj, ki leži v ravnini in je bila nekako predmestje Gorice.

⁶ V občino Kojsko so spadali kraji Hum, Snežatno, Kojsko, Brestje, Gonjače, Šmartno, Vrhovlje, Krasno, Višnjevnik, Gradno, Slavče, Vedrijan, Kozana in Vipolže (Gabršček, Ročni kašipot, str. 59). Iz občine Kojsko sem izločila kraje Gonjače, Šmartno, Vrhovlje, Krasno, Višnjevnik, Gradno, Slavče, Vedrijan, Kozana in Vipolže, saj so imeli ti kraji večji delež gozdne površine.

⁷ Panjek, O mejnosti, str. 167.

TABELA 1: Lastniki, velikost in vrste posesti na primeru Dolnjega Cerovega:

POSESTNIK	VELIKOST POSESTI V HA	VRSTA OBDELOVALNEGA ZEMLJIŠČA V KOSIH								
		1	2	3	4	5	6	7	8	9
grofica vdova Ernesta Auersperg	19.98	11	4	4	2	3	1	1		
grof Sigismund Attems iz Gorice	116.09	46	20	1	3	33			9	1
Bordina Marija vdova po pok. Valentinu	0.37	1								
Bizaj Blaž pok. Ivana	0.03						1			
Cerkev sv. Leonarda iz Dolnjega Cerovega	13.71	11	4			6				
grof Karel Coronini iz Kromberka	4.95	3			1					
Krizman Ivan pok. Mihaela	1.41	2	1				1			
Cerkev sv. Nikolaja iz Gornjega Cerovega	0.36	1								
Krizman Anton pok. Adama	0.03						1			
Kocjančič Štefan pok. Antona iz Podgore	1.12	1				1				
Kreševic Simon pok. Martina	5.65		1			5				
Krušič Mihael pok. Gašperja	1.11					1		1		
Kreševic Štefan	0.59		1							
Cijan Simon pok. Gašperja	0.37		1							
Cijan Martin pok. Gašperja	0.06		1							
Feltrin Ivan pok. Jakoba	2.52	2	1			3	1			
Feltrin Štefan pok. Ivana	1.09	2			1	2				
Furlan Antona pok. Ivana	0.36		1							
Furlan Jurij pok. Martina	0.07		1							
Jakončič Andrej pok. Mihaela	1.47	1	2							
Jakončič Valentin pok. Blaža	0.39		1							
Keber Marija vdova po Andreju	0.29	1								
Keber Jožef pok. Simona	0.64	1								
Keber Jožef pok. Ivana	0.36		1							
Lenardič Blaž pok. Andreja	0.74	1	1		1	1				
Locatelli Jožef iz Marijana	0.71	1	1							
Lenardič Martin pok. Andreja	0.01		1							
Lenardič Agnes vdova po pok. Blažu	0.02				1					
baronesa vdova Viktorija Mantolari	1.79								1	
Markočič Bortolomej pok. Ivana	0.38		1							
Prinčič Štefan pok. Štefana iz Gornjega Cerovega	1.09	1	1							
Prinčič Peter pok. Hilarija	3.91	5	1							
Reja Simon pok. Mihaela iz Vipolž	0.42					1				
grof Flamini Strassoldo iz Ajella	24.57	6	2	1	3	7				
grof Jožef Strassoldo iz Strassolda	11.61	5	1		7				1	
grof Filip Strassoldo iz Fare	1.42				1					
Stinkar Gregor pok. Štefana iz Gornjega Cerovega	0.35	1								
gospod Cotič Valentin in bratje	37.21	23	7			11				
Colja Štefan pok. Luke	0.06		1							

Legenda: Vrste zemljišč v tabeli: 1 ronk-brajda;⁸ 2 gozd; 3 pustota; 4 vrt; 5 njiva s trtami; 6 vrt s trtami; 7 gozd-pašnik; 8 travnik; 9 neobdelana brajda

⁸ Brajda je v današnji rabi v Goriških brdih izraz za vinograd v terasah, kjer obstajajo tudi sadna drevesa. **Brajda** ► b'ra:jda -e ž *vinograd s sadnimi drevesi* ① ← furl. braide 'posestvo, kmetija, njiva'. Za čisti nasad trt se uporablja izraz vinograd ali vinjal (Zuljan, Leksemi, str. 15). V preteklosti so z

izrazom brajda označevali mešano kulturo vinogradov, sadnega drevja in sejnalnih površin v terasah (SEM, Orlove ekipe 1953). Vsi katastri – terezijanski, jožefinski in franciscjski – ter gradivo 19. stoletja pa brajde označujejo s furlanskim izrazom ronk.

Najpomembnejši pridelek, namenjen trgovini je bilo, tako v Goriški grofiji kot v Brdih, vino.⁹ Najbolj cenjena rebula je dobila svoje kupce na Koroškem in v manjši meri na Kranjskem.¹⁰ Poleg vina se je v Brdih, ki so bila zaledje mesta Gorice, razvijala vedno bolj živahna trgovina s sadjem¹¹ in zelenjavo, ki je tekom 19. stoletja dobila vedno večji obseg. Kmet v Brdih je bil tako kot tudi v drugih¹² slovenskih deželah udeležen v trgovinski izmenjavi na daljše razdalje in obenem povezan z lokalnim tržiščem, tako mestnim kakor podeželskim.¹³ Meja in zmanjšanje sredstev za preživljanje kot posledica demografskega porasta sta tako kot v alpskih vaseh Valcelline in Valcovere¹⁴ botrovali porastu tihotapljenja, ki je dokumentirano že v novem veku.¹⁵ V alpskih vaseh je bil to tobak,¹⁶ v Brdih pa živina.¹⁷

Agrarna struktura Brd je bila sorodna tisti v Furlanski nižini. Zemljiška posest je bila, za razliko od velikih in sklenjenih zemljiških gospodstev Krasa in zgornjega Posočja, bistveno bolj raztresena in razdrobljena¹⁸ (glej tabelo št. 1) in ni bila nujno povezana s sodnimi pravicami.¹⁹

Sodne pristojnosti so bile podobno razdrobljene²⁰ in niso bile nujno vezane na zemljiško posest. Sodna oblast na podeželju Goriško-Gradiške grofije se je delila na dve vrsti – sodišča gospodstev²¹ in sodišča jurisdikcij.²² V 18. stoletju jih je bilo na

Goriškem glede na teritorij nesorazmerno veliko.²³ Pomemben korak naprej v tem smislu je bil narejen v okviru reform Jožefa II. Leta 1788 je bil za to grofijo sprejet ukrep, ki je zapovedoval združevanje sodnih oblasti.²⁴ Po prizadevanju Rudolfa Coroninija je Kojsko leta 1788 postalo sedež krajevnega sodišča, kar je razvidno iz dokumenta z dne 15. januarja 1788.²⁵ V njem so bili združeni vsi obravnavani kraji ter velik del Brd.²⁶

Zakupne pogodbe – prevladujoča oblika agrarnega premoženjskega razmerja

V Brdih je obstajal kolonat,²⁷ ki ni bil odpravljen z zemljiško odvezo leta 1848. Že v 1. polovici 19. stoletja,²⁸ še bolj pa v 2. polovici, so začeli zakupniki odkupovati zemljišča in hiše. To je razvidno iz pregleda arhivskega gradiva za posamezne vasi in iz razmer pred zakonom leta 1947,²⁹ ki je kolonat odpravil. Po ustnem izročilu domačinov v Kojskem ni bilo veliko zakupnikov–kolonov.³⁰ Bistveno drugačno stanje pa je razvidno iz terezijanskega katastra.³¹ Kataster iz leta 1752 za vasi Kojsko, Snežatno in Hum³² je natančno popisal lastnike zemlje ter njihove zakupnike (glej tabeli 2 in 3).³³ Lastno zemljo, toda hišo v zakupu je imelo 5 družin. Velik

⁹ Panjek, Kmetijstvo in trgovina, str. 153–162.

¹⁰ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66, 69.

¹¹ Sadje in zelenjavo so prodajali na trgih v Gorici, Trstu in Vidmu (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66, 69), z razvojem železniškega omrežja pa tudi na Koroško (Kociancič, Berde in Brici, str. 10–12).

¹² Gestrin trdi, da so bili v trgovsko dejavnost vključeni vsi sloji na vasi, vendar se je delež kmečke trgovine razlikoval po deželah. Kmečka trgovina je bila najbolj razvita na Primorskem in Kranjskem (Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 253).

¹³ Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 245–289.

¹⁴ Bianco, *Contadini*, str. 66.

¹⁵ Panjek, Kmetijstvo in trgovina, str. 154.

¹⁶ Bianco, *Contadini*, str. 75–93.

¹⁷ Panjek, *Terra di confine*, str. 163.

¹⁸ Pisana zemljiško–posestna struktura je razvidna na primeru terezijanskega katastra za Dolnje Cerovo. Iz tabele št. 1 je razvidno, da je bila večina zemlje v rokah plemiških posestnikov, ki so posedovali 181.12 ha zemlje, 14 ha je bilo v rokah dveh domačih cerkva, domača posestniška družina Cotic je posedovala 37.21 ha, 28 kmetov pa 24.91 ha (ASG, Catasto Teresiano, 4).

¹⁹ Panjek, O mejnosti, str. 167–171.

²⁰ Morelli kot sodišča sodnih oblasti v Brdih leta 1783 našteje Števerjan, Dolnje Cerovo, Gornje Cerovo, Kojsko, Senožeče, Dobrovo, Medano, Nozno, Pevmo, Podsenico, Vedrijan in Vipolže (Morelli, *Istoria*, str. 222–223).

²¹ V primeru gospodstvenega sodišča je bila sodna oblast krajevemu gospodu pripadajoča pravica kot ena izmed sestavin širše gospodstvene pravice, ki jo je krajevni gospod uveljavljal nad celotnim neplemiškim prebivalstvom okraja. Gospodstveno sodstvo je bilo značilno za Kras, za Vipavsko in za Soško dolino severno od Gorice (Dorsi, Sodstvo prve stopnje, str. 97–123).

²² Jurisdikcija se je od gospodstva razlikovala po tem, da je imela zgolj javen značaj. Jurisdicent v okraju ni imel gospodstvenih pravic, temveč je le upravljal sodstvo. Bil je

zemljiški posestnik plemiškega rodu z javnimi pooblastili na podlagi svečane vladarjeve investiture. Krajevna sodišča v obliki jurisdikcij so prevladovala v okolici Gorice in v Brdih (Dorsi, Sodstvo prve stopnje, str. 97–123).

²³ Prav tam.

²⁴ *Gesetze und Verlassungen im Justiz-Fache*, Wien 1788, Dvorni dekret 11. 8. 1788, št. 870.

²⁵ ASG, Coronini, Quisca Giuridizione, 1 1067.

²⁶ Glej seznam združevanja jurisdikcij v Goriško-Gradiški grofiji. Sodišču v Kojskem so bile leta 1788 pridružene naslednje jurisdikcije: Biljana, Gornje in Dolnje Cerovo, Kožbana, Dobrovo, Ločnik, Pevma, Števerjan, Snežeče, Vedrijan in Vipolže (Dorsi, Il sistema, str. 7–63).

²⁷ Kolonat je bil odpovedljivo razmerje, v katerem je osebno svobodni obdelovalec prevzel v obdelavo zemljo in plačeval zakupnino. Na Slovenskem je bil razširjen samo ob zahodnem obrobju (Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 441).

²⁸ V cenilnem elaboratu franciscejskega katastra za Šentmaver in Podsabotin je zabeleženo, da so bili prebivalci Podsenice in Podsabotina še nekaj let pred tem večinoma zakupniki baronov Sembler. Zaradi dokaj nizke prodajne cene zemljišča in ugodnih pogojev za plačilo zneska v obrokih so odkupili zemljišča, ki so jih obdelovali. Nekateri teh obveznosti niso zmogli in so prodali zemljišče drugim posestnikom iz istega kraja in postali njihovi zakupniki (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 69).

²⁹ Mišljen je Zakon o odpravi viničarskih in podobnih razmerij (Keršič, Kolon in gospodar, str. 95–136).

³⁰ Gomiršek, Brestje in Kojsko, str. 107.

³¹ V Dolnjem Cerovem je bilo 17,7% družin posestnikov, 23,5% družin polzakupnikov in 58,8% družin zakupnikov. Na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem je bilo 10,5% posestniških družin, 33,3% družin polzakupnikov in 56% družin zakupnikov.

³² ASG, Catasto Teresiano, 30.

³³ V jožefinskem in franciscejskem katastru so popisali le lastnike, ne pa zakupnikov zemljišč in stanovanj.

TABELA 2: Posestniki in zakupniki v Gornjem in Dolnjem Cerovem po terezijanskem katastru

Lastniki, ki imajo zakupnike ali so samostojni gospodarji	Lastna zemlja in hiša, kos v zakupu	Lastna hiša, zemlja v zakupu	Lasten kos zemlje, hiša in del zemlje v najemu	Zakupniki, kjer ni definirano, čigava je hiša	Zakupniki, ki imajo hišo v zakupu
Cotič Valentin in bratje	Reja Simon		Colja Štefan	Benedetič Jožef	Cijan Jožef
grofica vdova Ernesta Auersperg	Furlan Anton		Cijan Martin	Peršolja Kristjan	Colja Mihael
grof Sigismund Attems iz Gorice	Kreševic Simon		Furlan Jurij pok. Martina	Bizaj Peter	Dergalos Štefan
Bordina Marija vdova po pok. Valentinu	Krušič Mihael pok. Gašperja		Kreševic Štefan	Cijan Dominik	Furlan Ivan
Bizaj Blaž pok. Ivana			Jakončič Andrej pok. Mihaela	Debenjak Anton	Furlan Jožef
Cerkev sv. Leonarda iz Dolnjega Cerovega			Jakončič Valentin pok. Blaža	Ferisin Ivan Krstnik	Furlan Jurij
Krizman Ivan pok. Mihaela			Keber Jožef pok. Simona	Simčič Anton	Jakin Andrej
Cijan Simon pok. Gašperja			Lenardič Martin pok. Andreja	Keber Gregor	Jakončič Blaž
Krizman Anton pok. Adama			Markočič Bortolomej pok. Ivana	Korsič Blaž	Keber Ivan
Kocjančič Štefan pok. Antona iz Podgore			Prinčič Štefan pok. Štefana iz Gornjega Cerovega	Lenardič Sebastijan	Silimbergar Mohor
grof Filip Strassoldo iz Farre			Prinčič Peter pok. Hilarija	Martinčič Gregor	Krizman Bortolomej
grof Jožef Strassoldo iz Strassolda				Martinčič Jurij	Lenardič Martin
grof Flaminij Strassoldo iz Ajella				Miklavčič Štefan	Nikolavčič Nikolaj
grof Karel Coronini iz Kromberka				Peršolja Kristjan	Ravnik Mihael
Cerkev sv. Nikolaja iz Gornjega Cerovega				Prinčič Hilarij	Rusjan Štefan
Feltrin Ivan pok. Jakoba				Prinčič Jakob	Simčič Anton
Feltrin Štefan pok. Ivana				Prinčič Kristjan	Simčič Franc
Keber Marija vdova po Andreju				Prinčič Martin	Simčič Martin
Keber Jožef pok. Ivana				Rusjan Simon	Simčič Mihael
Lenardič Blaž pok. Andreja					Simčič Valentin
Locatelli Jožef iz Marijana					Šfiligoj Matej
Lenardič Agnes vdova po pok. Blažu					
baronesa vdova Viktorija Mantonari					
Reja Simon pok. Mihaela iz Vipolž					
Stincar Gregor pok. Štefana iz Gornjega Cerovega					

TABELA 3: Posestniki in zakupniki v Kojskem, Snežatnem in na Humu po terezijanskem katastru:

Lastniki, ki imajo zakupnike ali so bili samostojni gospodarji	Lastna zemlja in hiša, kos v zakupu	Lastna hiša, zemlja v zakupu	Lasten kos zemlje, hiša in del zemlje v najemu	Lasten kos zemlje, kolonska hiša in del zemlje	Zakupniki, kjer ni definirano, čigava je hiša	Zakupniki, ki imajo hišo v zakupu
Bratovščina Sv. Katarine iz Števerjana	Četrtrič Gašper pok. Štefana	Bandel Andrej	Bole Gašper	Bonišček Štefan pok. Antona	Bevčič Mohor	Bastijančič Štefan
Brešan g. Anton	Erzetič Lovrenc	Bole Štefan pok. Gregorja	Bole Lovrenc	Jakin Bortolomej pok. Blaža	Gravnar Valentin	Bevčič Macor
Bonišček Valentin pok. Andreja	Kovačič Mohor	Čadež Štefan	Jakin Jožef	Lenardič Andrej	Gabrovic Boštjan in Ivan	Bole Gregor
Bonišček Valentin pok. Mateja	Peršolja Štefan pok. N.	Jug Matej pok. Klemna	Moderc Miha	Lenardič Štefan	Jakin Ivan	Bole Kristijan
Cerkev v Števerjanu	Tomažič Tomaž	Kumar Andrej pok. Gašperja	Terpin Luka	Štakolič Jožef pok. Jožefa	Knez Matej	Čarga Gašper
Cerkev sv. Zenona pri Idriji župnija Kanal		Kumar Anton pok. Lovrenca	Tomažič Mihael		Koršič Tomaž	Čarga Nikolaj
Cerkev Device Marije iz Avč župnija Kanal		Kumar Jožef pok. Štefana			Krainik Štefan	Drufuca Andrej
Cerkev Device Marije v Kojskem		Kumar Matija pok. Štefana			Krinz Gregor	Drufuca Gašper
grof Coronini Rudolf		Kumar Sebastjan pok. Valentina			Kumar Gregor	Drufuca Simon
Usmiljeni bratje iz Gorice		Pušnar Valentin pok. Matije			Kumar Martin pok. Tomaža	Erzetič Valentin
Jezuiti iz Gorice		Štekar Andrej pok. Adama			Kumar Štefan	Erzetič Matija
Figar Mohor pok. Tomaža		Štekar Mihael pok. Andreja			Kurin Martin	Figar Mohor
Jank Ivan Bernard dacar iz Bovca		Tomažič Martin pok. Matije			Lenardič Ivan	Giuliani Matija
Jank Janez Krstnik iz Bovca		Oblak Jožef			Modric Mihael	Kamauli Anton
Jank N. dacar iz Bovca					Mugerli Štefan	Kumar Andrej in Franc, Kumar Jožef

Kumar Anton pok. Matije					Mušič vdova Uršula	brata Kumar Luka in Valentin
Kumar Franc					Mušič Mihael	Lenardič Martin
Kumar Anton pok. Ivana					Pušpan Franc	Lenardič Gregor
Kumar Nikolaj pok. Mohorja					Oblak Jurij	Marinič Martin
Radikon Andrej iz Podsabotina					Peršolja Martin	Marušič Franc
Minoriti S. Frančiška iz Gorice					Planišček Mohor	Moderc Peter
baron Sembler					Pušnar Andrej	Modric Štefan
Štekar Blaž pok. Antona					Roble Gregor	Modric Valentin
Štekar Ivan sin Andreja					Rožič Gašper	Mužič Valentin
Tomažič Andrej pok. Ivana					Simčič Lovrenc	Nikolavčič Mihael
Tomažič Matija pok. Jožefa					Sirk Matej	Palavic Andrej
Toroš Ivan iz Medane					Toncic Vincenc	Sosolič Jožef
Župančič Franc iz Šmartna					Zuljan Matija	Tomažič Lovrenc

del kmetij je bil tudi premajhen, zato so nekateri kmetje, ki so sicer imeli lastno hišo in manjšo kmetijo, jemali še dele zemlje v zakup. Takih kmetij je bilo 14. Lastno hišo je imelo 6 zakupnikov. Lasten kos zemlje, hišo in del zemlje v zakupu je imelo 5 družin. V 29 primerih pri zakupnikih ni specifično določeno, čigava je bila hiša, gotovo pa je, da so imeli v zakupu vso zemljo. Verjetno so bili tudi ti zakupniki zemlje in hiše kot 31 drugih, pri katerih je točno zapisano, da so imeli v zakupu hišo in zemljo. Velik del tukaj naštetih zakupnikov je v času po zemljiški odvezi uspel odkupiti nepremičnine, ki jih je imel v najemu, kljub temu da se je kolonat kot pogodbeni oblika obdržal do časa po drugi svetovni vojni.³⁴ Enak potek je značilen tudi za ostale vasi: Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan, Pevmo, Šentmaver in Podsabotin.

Kmečko prebivalstvo je imelo kmetije in posamezna zemljišča v dednem zakupu³⁵ ali v obliki

kratkoročnih in srednje- oziroma dolgoročnih pogodb z bodisi mešanimi (fiksni in deležni),³⁶ bodisi izključno fiksnimi dajatvami. Iz dokumentacije sodišča v Kojskem, iz notarskih zapisov in župnijskih arhivov je razvidno, da so v 1. polovici 19. stoletja v Brdih obstajale 3 oblike zakupa: t. i. *affitto semplice*³⁷ ali preprosto *affitto*, *affitto fermo* ter *affitto fermo ereditario*.³⁸

gospoda grofa Coroninija in so bila dana v najem dne 13. aprila 1762 in 22. septembra 1779, za katere se je plačevalo letno najemnino iz naslova dednega fevda 108 dukatov oziroma 122 goldinarjev in 24 kar in dva koša gnoja» (ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia-Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le localita di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario, Ventilazioni ereditarie, 83, št. 57). Družina Štefana, pokojnega Antona Štekarja, je torej imela zemljišča v najemu vsaj že 65 let.

³⁶ *Affitto misto* je oblika kolonata s fiksnimi in deležnimi dajatvami (Giorgetti, *Contadini*, str. 67–69). Kmet Ivan Bregantič iz Dolnjega Cerovega je leta 1824 plačeval grofu Mihaelu Coroniniju kot najemnino za obdelovalno zemljišče vsako leto 2/3 vsega pridelka vinskega cveta in 1,6 vedra (vedro znaša 16 litrov) vina kot najemnino za stavbe. Omenjene so še regalije: 2 piščanca, 10 jajc in 1 košara grozdja (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15).

³⁷ Vilfan prevaja izraz *affitto semplice* kot »navadni zakup«, ki je bil kratkoročen (Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 427), enako povzema tudi Pavlin (Primer uveljavljanja, str. 289–302).

³⁸ ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Contratti notarili, Contratti amichevoli, 87.

³⁴ Stranj, Razvoj, str. 80.

³⁵ Temu ustrezajo pogodbe z oznako *affitto fermo ereditario*, ki bi jo lahko enačili z Girogettijevim opisom *colonia perpetua* (Giorgetti, *Contadini*, str. 67–69). Koloni pa so dobili neodpovedljivo pravico, če so 40 let plačevali zakupnino v enaki višini. Posebna kazenska določila naj bi zemljiškim gospodom zagotavljala možnost oddajati pusta zemljišča ponovno v najem (Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 441). Vilfan take kolone imenuje *podložne* kolone, vendar z istim izrazom ne bi mogli imenovati tudi pogodbe. Kot kaže, so bili taki koloni grofa Coroninija, saj je v inventarnem zapisniku leta 1827 zapisano, da »so bila navedena zemljišča in stavbišča kot dedni fevd v lasti kojsčanskega

Salimbergo li 23. Luglio 1800.

Con la presente io sottoscritto facendo col consenso del detto Sig.
Pastore Don Giuseppe Schano, dell'onorato Comune di Gradina
e dell'attuale Cameraro Biaggio g.^{ro} Giorgio Lisch, ho deliberato
ed in affitto semplice, per un anno da principiarsi al 1. Nove-
mbro prossimo venturo, effettivamente concesso a Biaggio g.^{ro}
Lefano Cristanig di Vignavico il Fienile d.^{ro} Tagnibusch in
due pezzi posto, e situato in Gradina di ragione della Vendi-
chiesa di S. Giorgio di d.^{ro} luogo, e stato dal medesimo sinora
condotto, netto l'annua corrisponzione di due tozzi di tutto
il vino comprato, le grappe, e cavato prima dal Cumulo
Vino Co. - 1. - cioè 1.° e per decima dovuta al Rea. Riccardo
Delmestri, e 2.° e per affitto alla Chiesa il tutto a misura di
mosto; d'esser condotto le uve nella cantina della Vendi-
chiesa ed ivi folate a dovere. Con patto di doverne meglioare, e
coltivare ad uso di buon e diligente coltore, e di fare quei
necessarij lavori, e condurre quel tanto letame, che li verrà
ordinato dal rispettivo Cameraro, quatt'anni durante, la di lui
condotta del sono suddetto, come pure d'esser fedele, in modo
che mancando ad una di queste condizioni, l'istesso fatto
esponeato anche fuori di tempo; d'esserli in tal caso bonificati
i meglioamenti in confronto del seguente grado di consegna
qualora egli non sarà in istato di produrre il primo grado di
consegna avuta. Per quello riguarda l'entrata dell'anno corrente
netto egli sulla corrispondenza anteriore di 1/2 del vino cavato
dal cumulo la sola decima di vino Co. - 2. - Tanto netto
reciprocamente accordato, e per maggior fede mi sottoscrivo di
proprio pugno, ed il coltore fece la croce alla pref.
Segue il grado 1800.

Nella terra d.^{ro} Tagnibusch sono Alderi di viti di p.^{ro} d.^{ro} Limet 919.
Alderi di Schuffi 707, Cerasari 707, Cerari 708, Ceyari 708
Bersicari 708, Mellari 708, Figari 707, Salvi 708.

Giobattista Suppanfiglio Commisario
ho scelto e guidato condott.

Biaggio g.^{ro} Lefano Cristanig, fecit
la croce +

Presenti furono Michele di Luca Misigoi di Vignavico
e Michele Figa di Gangnaf +
i quali pure fecero la croce.

Zakupna pogodba, s katero ključarji cerkve sv. Jurija v Gradnem za dobo enega leta oddajajo Blažu Kristančiču brajdo v Gradnem (ŽU Gradno: Urbar).

Affitto fermo ereditario ali dedni zakup je bila oblika najema, ki se je prekinila le na željo zakupnika oziroma na zahtevo lastnika, če je zakupnik slabo obdeloval zemljišče. Najemnina je bila fiksna³⁹ in zakupnik je lahko zemljišče (kot obdelovalec

decembra. Dne 18. decembra 1818 je bila zapisana naslednja zakupna pogodba (ASG, Giudizio distrettuale del circondario, Contratti amichevoli, 87):

»Tukaj prisotni Jožef sin še živečega Luke Jeretiča iz Marmorij daje v dedni najem – affitto fermo ed ereditario – tukaj prav tako prisotnima Stefanu in Valentinu, očetu in sinu Terčič iz Podsabotina naslednje nepremičnine, ki so bile kupljene od Stefana Terčiča pok. Mateja s pogodbo 20. 11. 1817: 1. hišo št. 16 v Podsabotinu z vrtom,

³⁹ Zakupne pogodbe so del gradiva notarskih zapisov ali pa prijateljskih pogodb, ki so se navadno sklepale novembra ali

– pravica do obdelovanja) vknjižil na svoje ime. Za to obliko zakupnine je definiran izraz rimskega civilnega prava⁴⁰ *pars quanta* (fiksna količina pridelkov) za razliko od deležne dajatve ali *pars quota*.

Affitto semplice ali kratkoročni zakup se je sklepal za obdobje od enega do pet let. Nekatere pogodbe vsebujejo določilo, da se po preteku pogodbenega roka pogodba obnovi (podaljša) za enako obdobje, če ni preklica z ene ali druge strani. Najemnina je bila za posamezne kose obdelovalnega zemljišča deležna,⁴¹ za posamezne kose neobdelovanega zemljišča (gozd, travnik) fiksna v denarni vrednosti,⁴² za celotno kmetijo pa fiksna in deležna.⁴³ Za prepletanje obeh oblik najemnine se upo-

rablja tudi izraz *affitto misto*.

Affitto fermo ali srednjeročni (dolgoročni) zakup je bila oblika najema za obdobje od pet do deset let oziroma do prekinitve pogodbe s katerekoli strani. V primeru, da je pogodba trajala do prekinitve s katerekoli strani in ni vsebovala roka, se je približeval dednemu zakupu. Zakupniki so lahko, tako kot pri dednem zakupu, to zemljišče vknjižili. Za posamezne kose obdelovalnega zemljišča in celotno kmetijo je bila najemnina fiksna (v denarju ali v določeni količini pridelka). V tem primeru bi ga lahko primerjali s klasično obliko, ki je bila v Italiji znana kot *affitto semplice*.⁴⁴ Za celotno kmetijo lahko zasledimo tudi fiksno in deležno dajatev.⁴⁵ Za neobdelovalno zemljišče je bila najemnina vedno fiksno določena v denarni vrednosti.

Affitto semplice je bil na Goriškem že v 16. stoletju kratkoročni zakup⁴⁶ in s stališča kmetove stabilnosti bolj neugoden kot *affitto fermo*. Pavlin sicer ne definira dolžine pogodb pri posamezni obliki, vendar se da iz konteksta razbrati, da je bil *affitto fermo* v 17. stoletju dolgoročen zakup.⁴⁷

Dajatve so bile v Brdih večinoma v vinu,⁴⁸ saj je bilo »za kolonat značilno, da sta bili struktura rente in tipologija prejemkov bolj usmerjeni v specializacijo⁴⁹ kot na območju gospostev, kjer sta bili precej hetero-

2. brajdo, imenovano Polja,

3. oranico s trtami, imenovano Griča, s priključenim travnikom,

4. travnik z drevesi, imenovan Brugnolech,

5. brajdo, imenovano Pušča z zraven ležečo pustoto z grmičjem, vse v Podsabotinski okolici, v velikosti, kot je bila določena v kupoprodajni pogodbi in v okviru v isti pogodbi določenih mejah pod naslednjimi pogoji:

a. da morata najemnika vsako leto in točno plačevati 14 kvincev (kvineč je bila mera, razširjena na območju Gradiške in Krmina in je odgovarjal količini med 78 in 80 litri) cveta rebule v moštu, ne glede na predvidene in nepredvidene nesreče;

b. da morata najemnika v primeru nesreče oziroma naravne neplodnosti zemljišča, če ne bosta pridelala določene količine vina, najemnino v celoti plačati v naslednjem plodnejšem letu, tako da bo v 3. letu poravnana vsa najemnina vina z vinom, pod pogojem, da najemnika v slabem letu oddata na račun najemnine ves vinski cvet, v nasprotnem primeru bosta izgubila pravico do te dedne najemne pogodbe;

c. ker navedena najemnika nista nič zastavila kot jamstvo za navedeno pogodbo, sta obvezana izboljševati in ne poslabševati navedena zemljišča in bosta v slednjem primeru izgubila pravico do najemne pogodbe;

d. da sta najemnika dolžna ohranjati hišo v dobrem stanju in vsa popravila gredo na račun omenjenih najemnikov;

e. da zemljišč ne bosta poslabševala, sledi popis v vinogradih in oranici. ...«

⁴⁰ Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 413.

⁴¹ Deležna dajatev je bila določena kvota glavnega ali komercialnega pridelka. V Brdih v 1. polovici 19. stoletja je bila deležna dajatev 2/3 pridelka vinskega cveta.

⁴² V tem primeru bi lahko iskali analogijo z Giorgettijevim opisom *piccolo affitto* (Giorgetti, Contadini, str. 64–66).

⁴³ Iz dokumentacije sodišča v Kojsem je tak primer pogodba z dne 1. decembra 1819 (ASG, Giudizio distrettuale del circondario, Contratti amichevoli, 87):

»Plemenita gospa Marijana, vdova de Marinelli, rojena Conti, ki ima pravico užitka nad premoženjem pokojnega moža Jožefa de Marinellija in ki živi v Gorici, po svojem oskrbniku-upravitelju Antonu Zaletelu, ki živi na Oslavju in z njenim pooblastilom, daje v najem – affitto semplice – Antonu Kodolji, sinu Martina iz Deskel, ki je tu prav tako prisoten in sprejema naslednje nepremičnine v Oslavju, in sicer:

1. hišo št. 37 s pripadajočim dvoriščem, kot jo je imel prej Luka Mikolus

2. brajdo vinograd na griču, imenovan Publica v velikosti 2 njiv

3. brajdo vinograd, imenovan Polja v velikosti 2 njiv 2/4

4. brajdo vinograd, imenovan Podkoršo v velikosti 2 njiv 2/4 velikost vseh vinogradov 7 njiv

5. gozd Publica zraven omenjene brajde v velikosti 1 njive 2/4

6. drug gozd v Števerjanu, imenovan Kuzorik v velikosti 1 njive 2/4

skupaj vseh gozdov 3 njive.

Zgoraj omenjena gospa Marijana daje te nepremičnine v najem za najemnino 2/3 belega in črnega vina. Kolon mora grozdje pripeljati v gospostarjevo hišo na Oslavju in ga tam dobro zmekati in ocediti. Kolonu ostane tretjina vina in vsa prešarina ter vse tropine. Oddati mora tudi določeno količino od vsega ostalega sadja z obvezo, da mora izboljševati in ne poslabševati najemna zemljišča in biti ubogljivo, zvest in priden kolon. Za najemnino za hišo in gozd se bodo dogovorili v posebni pogodbi. Ta najemna pogodba traja 5 prihodnjih let in je začela veljati 11. 11. tega leta.«

⁴⁴ Giorgetti, Contadini, str. 64–66.

⁴⁵ V knjigi prijateljskih pogodb sodišča v Kojsem je ena od mnogih najemnih pogodb datirana z 2. julijem 1819 (ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Contratti amichevoli, 87):

»Tukaj prisotni Štefan pok. Jožefa pok. Jurija Figel iz Šentmavra zase in za dediče odda v najem affitto fermo tukaj prav tako prisotnemu Jožefu pok. Petra Figel iz istega kraja kos zemlje brajde, imenovane Draga v Šentmavru št. 17 v velikosti 1 njive, za letno najemnino vinskega cveta rebule v moštu 2 orni (orna je bila mera, ki so jo uporabljali v Gorici in je odgovarjala 97 litrom), 2 vedri (vedro je bila votla mera 16 litrov) 6 bokalov (bokal je meril 1,2 litra), ki jih pridelal na omenjenem zemljišču in jih mora najemnik na svoje stroške pripeljati v klet najemodajalca.«

⁴⁶ Giorgetti, ki je raziskal zakupne pogodbe v Italiji, tudi navaja, da so se kratkoročne oblike zakupa razvijale v 16. stoletju pod vplivom meščanskega kapitala in njegove nove kapitalistične miselnosti (Giorgetti, Contadini, str. 292).

⁴⁷ Pavlin, Primer, str. 289–302.

⁴⁸ Panjek, Terra di confine, str. 94–107.

⁴⁹ Iz primera gospostva Dobrovo je razvidno, da je leta 1630 dohodek od prodanega vina, ki ga je gospostvo dobilo iz najemnin, znašal 99% celotne prodaje dajatev v naravi, ki jo je gospostvo dobilo v naturalijah. Količine ostalih kmetijskih pridelkov, s katerimi so bile plačane najemnine, so bile tako majhne, da so pokrile izključno domačo porabo (Panjek, Terra di confine, str. 100).

genia.⁵⁰ Starejše najemne pogodbe (iz 16. in 17. stoletja)⁵¹ so iz celotne vinske letine najprej izločile točno določeno količino vina kot najemnino za hišo, nato pa se je ostanek delil na polovico⁵² med gospodarja in najemnika. V novejših pogodbah iz 19. stoletja je bila najemnina za kratkoročni zakup celotne kmetije, ki je imela obdelovalna zemljišča v glavnem v obliki brajd,⁵³ podobna ali enaka tej, ki jo je Matej Marinič (sin) pokojnega Antona iz Dolnjega Cerovega leta 1824 dal grofu Mihaelu Coroniniju: 2/3 vsega pridelka vinskega cveta, 6 jajc, dni na ter košara grozdja za obdelovalna zemljišča ter 1,6 vedra vinskega cveta, ki ga je običajno vzel gospodar od grozdja z griča, za hišo, gozd, vrt, travnik in pašnik.⁵⁴ V Šentmavru je vseh 13 zakupnikov⁵⁵ grofov Neuhaus za srednjeročni zakup celotne kmetije, s prevladujočim deležem obdelovanih zemljišč v obliki njiv, plačevalo letno: 1/4 orne mošta belega vinskega cveta, polovico ostalega tako belega kot črnega pridelka vinskega cveta, 12 starov⁵⁶ žita, 16 kokoši, 18 piščancev in 13 košar grozdja.⁵⁷

Czoernig⁵⁸ v 2. polovici 19. stoletja v svojem delu o Goriški grofiji navaja, da so bile pogodbe enoletne, vendar so se podaljševale iz leta v leto in so zato družine več generacij obdelovale ista najemna zemljišča. Za najemnino so kmetje, ki so imeli obdelovalno zemljišče na gričevju, plačevali 1/2 do 2/3 pridelka vina, 2/3 pridelka sadja, tisti, ki so imeli najemna (zakupna) zemljišča v ravnini, pa so dajali določeno količino žitaric; če pa so rastle na njivah še trte ali sadje, sta si delila najemnik in gospodar vsak polovico pridelka. Prav tako je bilo murvino listje last gospodarja, kar je lahko zakupnik poravnal z delom. Travniki so se dajali v najem za najemnino v denarju. Prav tako je bila najemnina za stavbišča v denarju in regalijah.⁵⁹ Iz tega bi lahko

sklepali, da so lastniki zemljišč poskušali zakupnikom vsiliti pogodbe z vedno krajšim rokom in višjimi dajatvami, vendar lahko rečemo, da je Czoernigov opis dokaj shematičen in gotovo ni prikaz celotnega stanja v Goriški grofiji.

Vse oblike zakupa, vendar še najbolj kratkoročni – t. i. *affitto semplice*, so lastniku omogočale lažje prilagajanje višine in tudi vrste dajatev, ki so bile določene v zakupnih pogodbah, razmeram na trgu. Zemljiški posestniki in tudi kmetje so lažje sestavljali kmetije in spreminjali njihov obseg⁶⁰ kakor v primeru fevdalnih gospodstev,⁶¹ saj so se poleg zaokroženih kmetij v zakup pogosto dajali posamezni kosi brajde, gozda ali njivske površine.

Cenilni elaborati pa povsod zapišejo, da gospodarji pri določanju najemnine zakupniku ne upoštevajo razmerja med stroški obdelave in bruto pridelkom, zato da bi s tem postavili pravično najemnino. Najemnine so bile zato tako v Brdih kot v vsej Furlaniji neprimerno visoke. Koloni s svojimi družinami so uspeli plačati gospodarju predpisano najemnino in hkrati preživeti s tisto malo pridelka, ki so ga pridobili s sejanjem v brajdah in njivah ter z dohodkom od sadja. Povprečna velikost zakupnih kmetij je bila 8 njiv⁶² obdelovalnega zemljišča.⁶³ Predvsem v zahodnih Brdih kot npr. v Medani pa so bile zakupne kmetije večje in so obsegale 15 njiv obdelovalnega zemljišča.⁶⁴

Uvajanje novih kulturnih rastlin

Dajatve, dokumentirane v terezijanskem, jožefinskem in franciscejskem katastru, nam kažejo tudi na spremembe v gojenju posameznih kultur. V terezijanskem katastru so namreč vpisane še desetinske dajatve, ki so bremenile posamezna zemljišča. Tako so kmetje v skupnosti Kojsko,⁶⁵ ki so jo v katastru sestavljale današnje vasi Kojsko, Hum in Snežatno, poleg velikega deleža vina kot dajatev oddajale tudi pšenico (*frumento*) in koruzo (*grano grosso*). Desetinske obremenitve v Pevmi so bile v vinu in olju, omenjata se tudi žito in oves.⁶⁶ Prav

⁵⁰ Panjek, O mejnosti, str. 169.

⁵¹ Taka je v opombi 52 opisana pogodba iz leta 1672 (ASPG, Atti degli stati Provinciali, sez. II, 555/2). Delitev pridelka na polovico v pogodbah 16. stoletja omenja tudi Pavlin (Pavlin, Primer, str. 289–302).

⁵² ... *un pezzo di vignale detto Ferische con una piccola casetta verso l'annuo affitto di orne cinque di vino d'esser levato dal cumulo della raccolta ed il residuo d'esser diviso per la giusta metà tra esso conduttore, e la Veneranda Chiesa* (ASPG, Atti degli stati Provinciali, sez. II, 555/2).

⁵³ Vpisane so brajda 3. razreda, brajda 3. razreda, brajda 3. razreda, brajda 4. razreda, njiva s trtami 4. razreda, pašnik 2. razreda, pašnik 2. razreda, pašnik z grmovjem in hiša.

⁵⁴ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15.

⁵⁵ Peter Figl, Ivan Poberaj, Franc Bensa, Jožef Figl, Jožef Grauner, Jakob Bensa, Luka Pintar, Ivan Bensa, Blaž Bensa, Mihael Bensa, Matej Pintar, Valentin Princič in Jožef Pintar.

⁵⁶ Star je bila votla mera: mali star je znašal 100, veliki star pa 150 litrov (Panjek, *Terra di confine*, str. 15).

⁵⁷ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 69.

⁵⁸ Czoernig, *Gorizia*, str. 74.

⁵⁹ O regalijah kot ostankih fevdalnih dajatev v kolonskih pogodbah govori tudi Giorgetti. Tudi italijanski koloni so poleg redne najemnine dajali gospodarju piščance, kokoši, kopune, jajca, grozdje (Giorgetti, *Contadini*, str. 37).

⁶⁰ V rokopisni knjigi frančiškanskega samostana iz Gorice je 17. oktobra 1715 zabeležena naslednja sprememba zakupnika v Kojskem (ASPG, Atti giuridizionali e privati II., Affari ecclesiastici, 1. d.): »*Marina Cumarca, vdova iz Kojskega je pustila, da je vinograd v Kojskem, ki meji na Coroninijevo posest, opustel in zato bo ta vinograd dan v najem (affitto semplice) Štefanu Kumarju iz Kojskega, ki bo vsako leta plačal s 5 vedri rebule po meri, ki je v rabi v Kojskem.*«

⁶¹ Panjek, O mejnosti, str. 167–171.

⁶² V Brdih je bila površinska mera za zemljišča njiva oziroma čamp ► 'čə:mp -a m ploščinska mera 3650 m² Ⓞ ← furl. ciāmp, it. campo 'ploščinska mera 3650 m² (Zuljan, Leksemi, str. 12–16). Goriški meri (*campo goriziano*) ustreza t. i. *campo friulano piccolo* (Panjek, *Terra di confine*, str. 16).

⁶³ ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Contratti notarili, Contratti amichevoli, 87.

⁶⁴ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 39.

⁶⁵ ASG, Catasto Teresiano, 6.

⁶⁶ ASG, Catasto Teresiano, 79.

tako sta bila desetinski obremenitvi v Šentmavru vino in olje, čeprav sta bili že prevedeni v denarno vrednost.⁶⁷ V jožefinskem katastru, tako kot v terezijanskem, niso popisane vse kulture, temveč le tiste, ki so jih obdavčili. V Brdih se poleg vina omenjajo tudi žitarice: pšenica, rž, ječmen in oves.⁶⁸

Iz cenilnih elaboratov franciscejskega katastra za Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan, Pevmo, Šentmaver in Podsabotin je razvidno, da so v teh krajih pridelovali ječmen, fižol, koruzo, sirek,⁶⁹ ajdo in pšenico. Pomanjkanje za domačo porabo je bilo opaziti še leta 1854, saj so imeli Brici »malo pšenice in družega žita, kakor: ječmena, rži, ajde«.⁷⁰ Repo so kot edino krmino rastlino gojili na ječmenovem strnišču in glede na majhne površine je bil tudi pridelek majhen. Ker pa je bila repa pridelek, s katerim so se prebivalci v občini hranili skoraj celo leto, so jo kupovali v Pevmi in okolici Gorice. Še posebej je zanimiv opis jedi bisca, ki so ga pripravljali iz kisane sesekljanje repe in ohrovtovih listov.⁷¹ Temelj prehrane v 1. polovici 19. stoletja so bile tudi stročnice. Povsod na obravnavanem območju so sadili visoki fižol,⁷² saj se v elaboratih omenjajo koli za oporo. V Podsabotinu in Šentmavru se od stročnic omenja še bob.⁷³ Iz moke, zlasti koruzne, so največkrat kuhali polento, ki so jo jedli skupaj s stročnicami, bisco in drugo zelenjavo. Iz koruzne moke so pripravljali nekvašen kruh (pogačo), ki so ga spekli pod žerjavico, redko so pripravljali tudi kvašenega. Poleg tega so pojedli veliko oluščene ječmena. Od maščobe se omenjata svinjska mast in olje (verjetno oljčno),⁷⁴ od začimb pa sol in kis. Za domačo porabo je bilo v glavnem svinjsko meso, redko goveje. Perutnina, ki se v elaboratih izrecno nikjer ne omenja, jo pa med dajatvami omenjajo kolonske pogodbe, je bila očitno namenjena prodaji.

Krompir se je kot nova poljedelska kultura na Slovenskem pojavil v 2. polovici 18. stoletja,⁷⁵ kot prehranska kultura pa je prodril šele v 2. polovici 19. stoletja. V cenilnih elaboratih franciscejskega katastra sicer ne izvemo nič o gojenju krompirja v Brdih. Vsekakor so ga začeli poskusno uvajati na pobudo Goriške kmetijske družne.⁷⁶ Soča leta 1909⁷⁷ poroča, da so leta 1799 začeli saditi krompir v Šlovrencu v Brdih na posestvu Jakoba Fabricija, ki je seme prinesel iz Trsta. Fabricijo je bil posestnik in član c. kr. kmetijskega društva. Prvi poskus s sajenjem krompirja je društvo naredilo na Rafutu že leta 1766. Ta podatek kaže na vpliv, ki ga je družba imela na uvajanje novih kultur in počasno sprejemanje novosti, ki so se širile prek »višjih«⁷⁸ plasti prebivalstva na nižje. Tudi Giorgetti v svoji raziskavi o položaju in odnosih med posestniki in zakupniki v Italiji ugotavlja, da so lastnikom zemljišč denarna renta oziroma dohodki iz dajatev omogočili investiranje v nove oblike produkcije.⁷⁹ To se je večinoma izvajalo na zemljišču, ki ga je lastnik obdeloval v lastni režiji ali s pomočjo najetih delavcev, ne pa na zemljišču v zakupu. Soča tudi poroča, da se je začel krompir širiti po suši leta 1802, ki je uničila vse pridelke razen krompirja. Še posebej pa se je izkazal v katastrofalnem obdobju zadnje velike lakote v letih med 1815 in 1817. Iz zalog, popisanih v zapuščinskih inventarjih, lahko sklepamo, da se je krompir že širil po Brdih. Tako so bile 27. marca 1827 v kleti Antona Štekarja⁸⁰ iz Kojškega popisane naslednje zaloge:

*Polovnjak*⁸¹ rdečega fižola 1 goldinar
Pol polovnjaka ajde 30 krajcarjev
 18 funtov⁸² slanine po 10 krajcarjev funt 13 goldinarjev 20 krajcarjev
 12 funtov svinjske masti po 10 krajcarjev funt 2 goldinarja
 4 pršuti v teži 30 funtov po 10 krajcarjev funt 5 goldinarjev

⁶⁷ ASG, Catasto Teresiano, 105.

⁶⁸ ASG, Catasto Giuseppino, 11, 23, 41, 132, 153.

⁶⁹ Sirek (znanstveno ime Sorghum) je rod številnih trav, med katerimi so nekatere vzgajane kot žitarice; nekatere uporabljajo kot živalsko krmo oz. so zasajene po pašniških območjih. Rastline so kultivirane v območjih s toplejšim podnebjem po vsem svetu, izhajajo pa iz tropskih in subtropskih dežel, vključno z Avstralazijo in Oceanijo. V 1. polovici 19. stoletja je bil v Brdih močno razširjen in so ga po poročilu elaboratov franciscejskega katastra uporabljali predvsem za krmo prašičev in perutnine (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 66). Lahko se je uporabljal tudi v človeški prehrani.

⁷⁰ Kociančič, Berde in Brici, str. 10–12.

⁷¹ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 66.

⁷² Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, str. 225–250.

⁷³ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 69.

⁷⁴ Del najemnine na zakupnih zemljiščih barona Wilhelma Tacca v Števerjanu je bila tudi 2/3 pridelanih oljk (ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, 87).

⁷⁵ Valenčič, Kulturne rastline, str. 260.

⁷⁶ Fanfani, *Economia e società*, str. 28.

⁷⁷ Soča, 19. 8. 1909, tečaj XXXIX, št. 94.

⁷⁸ Z »višjimi«⁷⁸ plastmi je mišljen sloj posestnikov in veleposestnikov, ki so se vpisovali v društvo, hodili na predavanja in tudi na posestvih uvajali novosti. Sestav vseh kmetijskih družb na Slovenskem je bil prvotno omejen na peščico fiziokratsko usmerjenih krogov iz vrst plemstva (Britovšek, *Razkroj*, str. 161).

⁷⁹ Giorgetti, *Contadini*, str. 283.

⁸⁰ Anton Štekar je imel v lasti dve brajdi in gozd, ter od grofa Coroninija v najemu več brajd in gozdnato senožet. Šlo je za pol samostojnega posestnika in pol najemnika-kolona.

⁸¹ Polovnjak je bila votla mera za žitarice v velikosti 1/3 malega stara (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15), torej približno 33 litrov.

⁸² Funt – lat. pondus ustreza teži 1/2 kg (*Veliki leksikon*, str. 1187).

<i>Dva funta salam po 12 krajcarjev</i>	<i>24 krajcarjev</i>
<i>Sto funtov krompirja</i>	<i>50 krajcarjev</i>
<i>6 veder črnega vina</i>	<i>4 goldinarje</i> ⁸³

Krompir je počasi prodiral v kmečko posestvo Brd. Podobno nezaupanje prebivalcev do nove prehranske rastline v 1. polovici 19. stoletja je opaziti na Krasu, kjer je krompir sprva omejen na vrtove in se izmenjava z repo in fižolom v sistemu kolobarjenja na njivah.⁸⁴ Njegova raba se je bolj razširila po višjih predelih Goriške grofije. Konec 19. stoletja so po nižjih predelih namesto krompirja še vedno rajši sadili repo, na Krasu je opaziti, da sta z repo količinsko izenačena, v Brdih pa je že prevladal. Leta 1891 so v Brdji pridelali 31.340 centov⁸⁵ krompirja in 13.240 centov repe.⁸⁶

Bolj kot krompir se je v Brdih v 19. stoletju uveljavila koruza, ki jo omenja že Muznik v 18. stoletju, ko zapiše, da so se prebivalci prehranjevali s polento – to je gosto kašo, zabeljeno s soljo, maslom ali slanino.⁸⁷ Velik pomen koruze nakažejo tudi elaborati franciscejskega katastra. V Brda se je razširila že zgodaj, v 17. stoletju, iz Furlanije.⁸⁸ Morelli omenja začetke že v 2. polovici 16. stoletja, vendar pristavi, da se ni širila s tako hitrostjo kot bi si zaslužila.⁸⁹ Koruza se je uveljavljala tam, kjer zaradi podnebnih razmer niso hoteli ali mogli saditi krompirja,⁹⁰ ter je med vsemi žitaricami dajala največji pridelek. Poleg bližine Furlanske nižine je bilo za prevzemanje kulture koruze v Brdih pomembno dejstvo, da »drevesa,⁹¹ postavljena po obeh straneh njive s svojo senco ne škodjejo turšici«. ⁹² V začetku 19. stoletja v briški prehrani še prevladujejo stare žitarice ječmen, oves ter sirek,⁹³ konec 19. stoletja pa koruza (leta 1891 so pridelali 37.700 centov koruze) in krompir. Porast koruze je povezan z izsuševanjem ravninskih predelov v Brdih, saj njeno sajenje v terasah skoraj ni bilo mogoče.⁹⁴ Rutar tako poroča, da se med vsemi žiti najbolj seje in prideluje ter da daje

glavni živež goriškemu prebivalstvu, zlasti onemu v furlanski nižini.⁹⁵

Kmečko gospodarstvo je v mediteranski družbi težilo k samozadostnosti, kar je značilnost vseh ruralnih skupnosti v Evropi do 2. polovice 19. stoletja.⁹⁶ Posamično posestvo v Brdih, ki je večinoma obsegalo t. i. *brajde*, kjer zasledimo kulture sadja trt ter posevkov, torej mešane kulture, je zagotavljalo skromen pridelek in obenem nizek donos poljščin. Mešana kultura, ki je označena kot pozitiven pojav,⁹⁷ je omogočila kmetu, da je razpolagal z različnimi pridelki, ki jih je kmetova družina potrebovala, da je sploh lahko preživel. Vendar je treba poudariti, da v Brdih v 1. polovici 19. stoletja velik del prebivalstva s svojim pridelkom ni dosegal ravni preživetja, zato je bilo potrebno pridobiti denarna sredstva za nakup osnovnih živil. Tukaj se je kazal fenomen, imenovan *potreba po komercializaciji*.⁹⁸ Kmet je bil primoran prodajati, da je lahko pokrtil finančne potrebe in obremenitve. Za razliko od krajev v Furlaniji, kjer so bili mali kmetje in najemniki prisiljeni prodajati predvsem pridelke, s katerim so se prehranjevali,⁹⁹ so bili v Brdih v drugačnem položaju, saj je prodaja obsegala tiste pridelke, ki niso pomenili kmetove prehranske baze. Pridelava žitaric in drugih prehranskih rastlin je bila v Brdih na ozkih prostorih teras, kjer je rasla trta, tako ali tako skopa. Tudi za Goriško grofijo v 1. polovici 19. stoletja je pridelek žitaric ob dobri letini pokrtil devetmesečne potrebe prebivalstva.¹⁰⁰ V Brdih, kjer ni bilo večjih njivskih površin, so katastri¹⁰¹ poročali, da pridelek žitaric in stročnic ni pokrtil tri- do šestmesečnih kmetovih potreb. Pomembna je bila prodaja sadja na lokalnih in oddaljenejših trgih ter vina. Česnje, hruške, marelice, slive, breskve, fige in kostanj so odnašali na trg v Gorico, Krmin, Trst¹⁰² ali Videm in ga prodajali na drobno. V Trstu so bile v 1. polovici 19. stoletja cene nekaterega sadja (česenj, hrušk, marelic, breskev) enkrat višje kot v Gorici.¹⁰³

⁸³ ASG, Ventilazioni ereditarie, 83.

⁸⁴ Panjek, *Človek, zemlja, kamen in burja*, str. 82.

⁸⁵ Cent je stara enota za težo. Novi cent je znašal 100 kg (*Leksikon Cankarjeve založbe*, str. 141).

⁸⁶ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 72.

⁸⁷ Muznik, *Goriško podnebje*, str. 70.

⁸⁸ Grafenauer, *Poljedelski obdelovalni načini*, str. 242.

⁸⁹ Morelli, *Istoria*, str. 166; gl. tudi Della Bona, *Osservazioni*, str. 166.

⁹⁰ *Novice*, 3. 4. 1852, tečaj X, list 27.

⁹¹ Mišljena so drevesa, po katerih je bila speljana vinska trta, torej mešana kultura, ki je bila v 1. polovici 19. stoletja značilna tudi za njivske površine. Po poročanju cenilnih laboratorov kmetijskih zemljišč franciscejskega katastra je bila na njivah prav tako kot v brajdah zasajena vinska trta, le površina, namenjena sejanju je bila večja.

⁹² *Kmetijske in rokodelske novice*, 1849, letnik 7, list 38.

⁹³ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15, 66.

⁹⁴ Kociančič, Berde in Brici, str. 11.

⁹⁵ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 69, 72.

⁹⁶ Huppert, *Storia sociale*, str. 16.

⁹⁷ Davis, *Vzpon z dna*, str. 38, 46.

⁹⁸ Kula, *Teoria economica*, str. 42.

⁹⁹ Italijanski zgodovinar Furio Bianco prikaže, kako so bili kmetje prisiljeni kupovati v času pomanjkanja (spomladi), ko so bile cene visoke, in prodajati v času, ko so pobirali pridelke in je bila cena zato nižja. Kmet je moral prodati večjo količino pridelka, da je pokrtil dolg in posegati po prodaji pridelkov, ki so pokrivali družinske potrebe (Bianco, *Nobili castellani*, str. 122).

¹⁰⁰ Fanfani, *Economia e società*, str. 27.

¹⁰¹ Mišljeni so elaborati obdelovalnih zemljišč franciscejskega katastra.

¹⁰² Za prenos sadja v Trst in prihod domov so potrebovali tri dni.

¹⁰³ 100 funtov dunajske mere česenj je v Gorici stalo 2 goldinarja, prenos je bil vreden 16,88 krajcarjev, zato je bila neto cena 1 goldinar 43,12 krajcarjev. V Trstu je bila ista količina česenj vredna 4 goldinarje, prenos 1 goldinar 35,42 krajcarjev, neto cena je bila zato 2 goldinarja in 24,58 krajcarjev (ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15).

Dolnje Cerovo z brajdami pred prvo svetovno vojno (fototeka Goriškega muzeja).

S procesom komercializacije kmečkega obrata in razvojem cestnega omrežja se je začelo širiti tudi tržišče. Štefan Kociančič leta 1853 poroča o pridelkih in trgovini v Brdih naslednje: »Precej v zgodnji spomladi ima Bric že grah, ki ga je z veliko skrbjo pod kako ledino in v zavetrji ovarval zimskega mraza, zato, da ga zmore prej v mesto znašati, in potrebnega dnarca pridobivati za hišne potrebe. Še preden preneha kupčija z novim grahom in drugo zelenjavo, dozoriijo sladke češnje, ali kakor jim Brici pravijo čerešnje, katerih imajo več sort, debelih in drobnejših, in ki imajo posebno dober okus, potem fige in hruške in prve breskve ter prvo grozdje, ki mu Labi uva di Sant'Anna ali tudi Augustana in za njimi tudi Brici tako pravijo«. Poroča, da »znajo češpe Brici posebno lepo lupiti, umetno sušiti in suhe lepo rumene potem drago prodajajo. To sadje oni nekaj na glavi in na ramah, nekaj pa z osli nosijo ne samo v bližnja mesta Videm, Čividad, Palmo, Oglej, Karmin, Gorico, Terst itd., temuč ga tudi zanašajo v vnanje dežele na Koroško posebno Kranjsko, Štajersko, Horvaško, Ogersko, Austrijsko; ja še clo v Galicijo do Levova dobajajo z njim, do Krakove in čez Austrijske meje na Šlezko in Sakonsko.«¹⁰⁴ Pri tem so izstopale posamične vasi, še posebej izpostavi Kozano in Šmartno.

Ceste v Brdih

Stanje cest in povezav v Brdih se je sicer izboljševalo, vendar ni dohitevalo razvoja. Konec 18. stoletja je opisovalec stanja na terenu za briške ceste

pripomnil, da imajo poti po teh strmih hribih¹⁰⁵ večinoma ilovnata tla in še z malo natovorjenim vozom se po njih nikamor ne pride.¹⁰⁶ Uporabne so bile za kmečko in volovsko vprego v suhem vremenu, saj so bile že pri količkah vlažnem vremenu zamočvirjene. Ceste so postajale ena od osnovnih potreb prebivalstva in njihovo popravilo je padlo na pleča posameznih vasi in kasneje občin.¹⁰⁷ Tudi popisovalec za cenilni elaborat franciscskega katastra je zapisal, »da poteka glavna trgovska pot po Brdih prek Števerjana skozi skupnosti Kojško, Šmartno, Biljana, Medana in Vipolže skozi Mošo in se tam združi z glavno cesto, ki pelje iz Krmina v Gorico. Ostale ceste so v zelo slabem stanju, saj je za njihovo popravilo zadolžena vsaka skupnost. Običajno so jo morali popravljati ubogi koloni, pod vodstvom nesposobnega občinskega zastopnika, kateri za to ne dobi nobenega plačila in se zato nič ne zanima za izvedbo tega dela.«¹⁰⁸ Z razvojem novih občin v 2. polovici 19. stoletja so te prevzele skrb za popravilo cest, ki se je v glavnem odvijalo konec 19. in v začetku 20. stoletja.¹⁰⁹ Še leta 1877 so iz Kozane poročali naslednje: »Vsaki čitatelj Soče, si bode gotovo mislil taka občina ima gotovo svojega učitelja in svojega duhov-

¹⁰⁵ Mišljene so briške vasi Plešivo, Medana, Biljana, Kozana, Vipolže, Dolnje Cerovo, Gornje Cerovo, Kojško, Brestje, Osreddek, Podsenica, Sabotin, Števerjan, Pevma in Šentmaver.

¹⁰⁶ Morelli še posebno izpostavi cesto po Prevalu, ki vodi v Brda (Morelli, *Istoria*, str. 227).

¹⁰⁷ Rajšp, *Slovenija na vojaških zemljevidih*, 3. zv., str. 87–88.

¹⁰⁸ AŠG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15.

¹⁰⁹ *Gorica*, 24. 3. 1902, letnik IV, št. 24; 6. 2. 1909, letnik XI, št. 11; 22. 2. 1910, letnik XII, št. 15; 17. 10. 1911, letnik XIII, št. 83; 30. 1. 1912, letnik XIV, št. 9.

¹⁰⁴ Kociančič, Berde in Brici, str. 10–12.

*nega in radi prekupevalcev svoje lepe poti, da blago prevažajo, pa žalibog, vse to nam pomanjkuje. Dostikrat se pripeti, da naši kupčevalci se ne morejo iz blata rešiti in zaradi grebenov in drugih jam na potu ne naprej in še celo hoja menda je lepa. Večkrat posestnikom vsled tega sladka rebula po kleteh ostane, ali pa jo morajo po nizkeji ceni dati, ker ne pridejo kupčevalci do nas, zaradi slabih poti in ravnotako sadjekupčevalci».*¹¹⁰ Z razvojem železniškega omrežja – odprto t. i. južno železnico 1861–1866 so začeli Brici množičneje prodajati sadje v večjih mestih Avstrije, kamor so prej že zahajali posamično.¹¹¹

Živinoreja in z njo povezana uvedba kolobarne gospodarstva

Cenilni elaborati leta 1824 poročajo, da so, kljub majhnemu številu živine,¹¹² mleko prodajali na trgu v Gorici. V bližnje klavnice so prodajali tudi teleta in volove v starosti 3 do 4 let. Volove so imele skoraj vse družine posestnikov in tudi kakšen zakupnik in so pomagali pri delih na polju. Delno so jih redili, delno pa kupovali v vipavskem okolišu. Viri poročajo, da so bili majhne rasti. Ovce niso predstavljale nekega stalnega števila živine, ker so kmetje ponavadi spomladi kupovali mlade jagenjčke, jih redili preko poletja in večinoma prodajali jeseni v klavnice. Le nekaj so jih redili celo leto. Dobiček pri taki reji sta prinašali višja cena pri prodaji in volna. Prašiče so gojili zaradi gnoja¹¹³ in mesa, ki so ga sami porabili. Konjev je bilo malo in so se uporabljali za prevoze in potovanja lastnika. Za prenos sadja na trge in žita domov so služili osli, ki pa jih tudi ni bilo veliko.¹¹⁴ Do takega stanja v Goriški grofiji je v 15. stoletju privedlo zmanjšanje pašnih površin na srenjskih zemljiščih, ki so se spremenila v obdelovalna. Še posebno je ta pojav spremenil podobo Brd,¹¹⁵ saj se je iz obdelanih srenjskih zemljišč oblikoval pas majhnih posestnih kmetij. Iz tega obdobja so znane številne pritožbe skupnosti iz Ločnika in Podgore, ki sta izgubili pašno zemljišče za svoje črede. Ekstenzivnost živinoreje je bila eden od vzrokov za nizko raven poljedelstva, zato je bilo nujno potrebno izboljšanje obeh panog, na kar so od srede 18. stoletja vplivala fiziokratska prizade-

vanja.¹¹⁶ V Brdih v 1. polovici 19. stoletja težišče krmljenja še ni preneseno v hlev. Gre za nekako vmesno fazo med t. i. tripoljnim¹¹⁷ gospodarstvom, ko hlevskemu gnoju še niso namenjali posebne pozornosti,¹¹⁸ in fazo, ko so zaradi opuščanja prahe in prehodom na kolobar kmetje začeli rediti živino v hlevu. Slednje pa je posledično omogočilo zbiranje gnoja in boljše gnojenje.

Živina se je v 1. polovici 19. stoletja med letom prosto pasla na travnikih in pašnikih. Travnike 1. in 2. razreda so kosili dvakrat letno. Tiste, na nekaterih je imela skupnost pravico paše od začetka avgusta do začetka maja, pa so kosili le enkrat. Na drugih pašnikih 1. in 2. razreda so pasli šele po košnji otave. Travnike 3. in 4. razreda so kosili le enkrat in nato na njih pasli živino. Za spomladansko in celoletno pašo so uporabljali tudi pašnike, ki so jih sestavljale zapuščene brajde in majhne površine zelo revnega in močno nagnjenega zemljišča. V glavnem so bile to površine, ki zaradi golih nerodovitnih površin niso imele posebne vrednosti.¹¹⁹ Zaradi pomanjkanja krme je večina kmetov po trgatvi pustila živino pasti po celi brajdi in ni kosila otave. Paša na obdelovalni površini je poleg slabosti imela prednost v tem, da je živina zemljišče pognojila.¹²⁰ Cenilni elaborati poročajo, da je bila škoda, ki jo je pri paši v brajdi napravila živina na trtah, majhna, saj tudi trte dajejo majhen pridelek.¹²¹ Doba prevladovanja hlevske živine se je začela šele v 2. polovici 19. stoletja. Rutar poroča, da se je število goveda po letu 1857 povečevalo, vendar je bilo v Brdih v primerjavi z drugimi deželami Avstrije kljub temu na nižji stopnji.¹²²

Iz gradiva elaboratov franciscejskega katastra ni razvidno, kakšen je bil kolobar v Brdih pred začetkom 19. stoletja. Tako kot na drugih delih slovenskega ozemlja¹²³ je imel prehod iz natriletnega kolobarjenja h kolobarnemu gospodarstvu tudi v samih Brdih različne oblike. V Furlaniji so bili zakupniki zaradi revščine prisiljeni vedno znova sejati, ne da bi pustili zemljišče v prahi, kar bi bilo potrebno zaradi nezadostne količine gnojenja. To se je kazalo v upadanju rodovitnosti zemljišča.¹²⁴ Ta je bila v Brdih v začetku 19. stoletja odvisna od količine gnoja, ki je bil na razpolago, in vrste zemljišča. V krajih s (pre)malo živine (Gornje in Dolnje

¹¹⁰ Soča, 11. 1. 1877, tečaj VII, št. 2.

¹¹¹ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 95–96.

¹¹² V začetku 19. stoletja je bil pereč problem premajhna količina krme za živino (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66).

¹¹³ Elaborati sicer poročajo, da se prašiči čez dan prosto sprehajajo po vasi in si iščejo krmo.

¹¹⁴ V dveh vaseh Gornjega in Dolnjega Cerovega s 684 prebivalci oziroma 135 družinami je bilo tako 52 volov, 78 krav, 18 telet, 106 ovac, 70 prašičev, 2 konja in 5 oslov (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15). V Števerjanu z 855 ljudmi in 161 družinami je bilo 82 volov, 101 krava, 26 telet, 200 ovac in 110 prašičev (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 66).

¹¹⁵ Fanfani, *Economia e società*, str. 26.

¹¹⁶ Grafenauer, *Poljedelski obdelovalni načini*, str. 382.

¹¹⁷ Mišljeno je triletno kolobarjenje, ko tretjino zemljišča puščamo v prahi (Grafenauer, *Poljedelski obdelovalni načini*, str. 240–242).

¹¹⁸ Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovih*, str. 26.

¹¹⁹ Pašne površine v Brdih so bile zaradi slabe kakovosti zemljišča in strmega terena neprimerne za drugačno kmetijsko rabo in tako se je velika količina gnoja tekom leta izgubila.

¹²⁰ Bloch, *I caratteri originali*, str. 244.

¹²¹ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66.

¹²² Rutar, *Poknežena grofija*, str. 88.

¹²³ Britovšek, *Razkroj*, str. 177.

¹²⁴ Bianco, *Nobili castellani*, str. 28.

Cerovo, Števerjan in Pevma) je bil kolobar deset- do štirinajstleten s štiriletnim premorom.¹²⁵ V Šentmavru in Podsabotinu pa so zaradi večjih površin pašnikov in posledično večjega števila živine pogostejše gnojili, zato je obstajal osemnajstletni kolobar brez prahe, v katerem se je v 1. in 2. razredu zemljišč v terasah tekom celotnega kolobarja sejalo 24 pridelkov, v 3. in 4. razredu zemljišč pa 23 pridelkov.¹²⁶ Iz obnove vinogradov je razvidno, da so se ravne površine v brajdah na gričih, ki so bile uporabljene za sejanje žitaric, oblikovale šele v desetem letu življenja trte. Za sejanje žitaric in stročnic so se lahko uporabljale 70 let oziroma ob navedenem kolobarju 50 do 56¹²⁷ let.¹²⁸ Kolobarjenje je bilo odvisno od časa, v katerem so se opravili pri- sipi¹²⁹ trte. Cenilni elaborati kažejo na prevlado- vanje starih žit.¹³⁰ Žitarice, ki so jih sejali v brajde, so bile ječmen, žito in sirek, medtem ko je na njivskih površinah že prevladovala koruza.

Kolobar na zemljiščih, kjer je zaradi pomanj- kanja gnoja še obstajala praha, je bil sledeči: v zemljo, ki je bila prekopana v prejšnji zimi, so sadili zmeraj fižol na gnoj, naslednje leto so sejali na isto površino ječmen z gnojem. Naslednje leto so po- novno pripeljali gnoj, zorali in na zorano zemljo sejali fižol med sirek. Zaradi pomanjkanja gnoja niso mogli zmeraj saditi fižola na gnoj, zato so ga v naslednjem letu sadili brez gnoja in v zemljiščih nižjih razredov sploh niso sadili fižola in drugih posevkov. Kolobar v 1. in 2. razredu je bil sledeči: 1. leto stročnice, 2. leto ječmen, 3. in naslednja do 14. leta fižol in sirek. Od 15. do 18. leta so pustili zemljo v prahi. Kolobar v 3. in 4. razredu je bil podoben, le krajši: 1. leto fižol, 2. leto ječmen, 3. leto fižol in sirek, 4. leto fižol in sirek, 5. fižol in sirek, 6.–10. leto fižol. Od 11. do 14. leta je bila zemlja v prahi.¹³¹ Kot gnojilo se je uporabljalo predvsem sveže in suho listje ter koruzna in ječ- menova slama. S povečanjem števila živine, novimi oblikami sajenja in obdelovanja vinogradov ter uva- janjem kulture detelje¹³² se je začelo opuščati ob- dobjje prahe, kar je posledično prineslo povečanje obdelane poljedelske površine in izboljšanje dono- sa.¹³³ Novi kolobar brez prahe se je na Slovenskem uveljavljal v 1. polovici 19. stoletja, v 2. polovici pa

se je ustalilo pravo kolobarjenje brez premora.¹³⁴ Proces sovпада z uvajanjem hlevske živinoreje. V Brdih lahko zasledimo v istem časovnem obdobju oba načina, ki kažeta tudi na povečanje donosa zaradi sajenja dveh kultur v teku enega leta (glej prilogo 1). Da gnojišča še v 2. polovici 19. stoletja v Brdih niso bila »umno« narejena, nam kažejo zapisi, da so v začetku 20. stoletja kmetje v Brdih dobivali sredstva za *zgradbo gnojišč in pravilno ravnanje z gnojem*.¹³⁵ Konec 19. stoletja so se na njivskih po- vršinah brez pravila izmenjavale koruza, pšenica in krompir.

PRILOGA 1:

Kolobar v brajdah (Gornje in Dolnje Cerovo, Števerjan) 1. in 2. razred:

1. leto: fižol (gnojenje)
2. leto: ječmen (gnojenje)
3. leto: fižol in sirek (gnojenje)
- 4.–14. leto: fižol in sirek
- 14.–18. leto: praha

Kolobar v brajdah (Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan) 3. in 4. razred:

1. leto: fižol (gnojenje)
2. leto: ječmen (gnojenje)
3. leto: fižol in sirek (gnojenje)
4. leto: fižol in sirek
5. leto: fižol in sirek
- 6.–10. leto: fižol
- 11.–14. leto: praha

Kolobar na njivah s trtami-oranicah (Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan) v 1., 2. in 3. razredu:

1. leto: (gnojenje) ječmen, prav tako repo
- 2.–10. leto: koruza in fižol

Kolobar na njivah s trtami-oranicah (Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan) v 4. razredu:

1. leto: (gnojenje) ječmen, prav tako repo
2. leto: koruza in fižol
3. leto: koruza in fižol
4. leto: koruza in fižol
5. leto: koruza in fižol
- 6.–10. leto: sirek in fižol

Kolobar v brajdah (Podsabotin) brez prahe v 1. in 2. razredu:

1. leto: (gnojenje) fižol
2. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza¹³⁶
3. leto: koruza in fižol

¹²⁵ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15, 66.

¹²⁶ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 69.

¹²⁷ V elaboratih je bila življenjska doba trte 80 let, vendar za- pišejo, da nekateri še po tem času niso obnovili vinograda. Posestniki pa so poskrbeli za obnovo vinskih trsov že po 40 letih ali celo prej.

¹²⁸ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15.

¹²⁹ Prisip ali *bančanje* je bilo spomladansko delo v brajdah, ko so zgornjo brežino izkopali navpično do spodnjega roba jar- ka v širini približno 1 čevlja in to zemljo nasuli k trtam.

¹³⁰ Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, str. 244.

¹³¹ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15, 66.

¹³² Rutar, *Poknežena grofija*, str. 73.

¹³³ Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, str. 245.

¹³⁴ Smerdel, Prelomna, str. 26.

¹³⁵ *Gorica*, 16. 4. 1912, letnik XIV, št. 31.

¹³⁶ Od poletne koroze sta omenjeni sorti manjše rasti: čin- kvantin in pinjoleto.

4. leto: (gnojenje) koruza in fižol
5. leto: žito in poletna koruza
6. leto: sirek in fižol
7. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza
8. leto: koruza in fižol
9. leto: sirek in fižol
10. leto: (gnojenje) koruza in poletna koruza
11. leto: koruza in fižol
12. leto: koruza in fižol
12. leto: sirek in fižol
13. leto: (gnojenje) koruza in fižol
14. leto: koruza in sirek
15. leto: sirek in fižol
16. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza
17. leto: koruza in fižol
18. leto: sirek in fižol

Kolobar v brajdah (Podsabotin) brez prahe v 3. in 4. razredu:

1. leto: (gnojenje) fižol
2. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza
3. leto: koruza in fižol
4. leto: (gnojenje) koruza in fižol
5. leto: žito in poletna koruza
6. leto: sirek in fižol
7. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza
8. leto: sirek in fižol
9. leto: sirek in fižol
10. leto: (gnojenje) žito in poletna koruza
11. leto: sirek in fižol
12. leto: sirek in fižol
12. leto: sirek in fižol
13. leto: (gnojenje) ječmen in sirek
14. leto: sirek in fižol
15. leto: sirek in fižol
16. leto: (gnojenje) ječmen in sirek
17. leto: sirek in fižol
18. leto: sirek in fižol

Kolobar na njivah s trtami-oranicah (Podsabotin) brez prahe je bil 5 leten in enak v vseh 3 razredih:

1. leto: koruza in fižol (gnojenje pred koruzo)
2. leto: žito (gnojenje) in repa na strnišče (brez gnojenja)
3. leto: koruza in fižol
4. leto: žito, poletna koruza na strnišče (gnojenje pred žitom)
5. leto: koruza in fižol

Kolobar (Medana) v brajdah 1. in 2. razreda 15-leten brez premora:

1. leto: na prekopano zemljišče z gnojem v luknjah fižol
2. leto: na zorano zemljo (gnojenje) ječmen
3. leto: na zorano (gnojenje) sirek in fižol
- 4.–15. leto: na zorano (gnojenje) sirek in fižol

Kolobar (Medana) v brajdah 3. in 4. razreda 10-leten s 5-letnim premorom:

1. leto: na prekopano zemljišče (gnojenje) v luknjah fižol
2. leto: na zorano zemljo (gnojenje) ječmen
3. leto: na zorano (gnojenje) sirek in fižol
- 4.–10. leto: na zorano (gnojenje) sirek in fižol
- 10.–15. leto: praha

Kolobar (Medana) na njivah s trtami-oranicah je bil 10-leten brez premora:

1. leto: ječmen (gnojenje) in repo (gnojenje)
2. leto: koruza in fižol
3. leto: koruza in fižol
4. leto: koruza in fižol
5. leto: koruza in fižol
6. leto: koruza in fižol
7. leto: koruza in fižol
8. leto: sirek in fižol
9. leto: sirek in fižol
10. leto: sirek in fižol

Spremembe v vinogradniški tehniki in kletarstvu ter uvajanje racionalnega vinogradništva

Vino je bilo kot komponenta zemljiških dajatev pomembno v Furlaniji in tudi v Brdih, saj ga je bilo lahko prodati po visoki ceni. Produkcija je bila bolj kot v kvaliteto usmerjena v kvantiteto, kar se je nanašalo zlasti na zemljišča, ki so bila dana v zakup.¹³⁷ Trte so od zgodnjega srednjega veka pa do začetka moderne dobe sadili na njive in v brajde ter vrtove na dva načina: kot posamezne trse – *piedi di vitti* ali po pet (tudi šest) skupaj na živo oporo¹³⁸ (klen ali brest) – npr. *alberi di vitti di pezzi 5 l'uno n° 818*. Drug izraz za ta način, ki se je uporabljal v pogodbah, je *alberi avidati*.¹³⁹ Med eno in drugo vrsto trt se je razprostiral prostor, namenjen žitaricam. Tak sistem je obstajal v celotni severni in centralni Italiji¹⁴⁰ in tudi v Brdih. V Brdih so tako kot na Vipavskem in Krasu¹⁴¹ žitarice obstajale skupaj s trto na gričevju in po nižinah, le velikost prostora, namenjenega žitaricam, je bila različna. Tak sistem se je imenoval *piantata alla furlana* – furlanski nasad.¹⁴² V 18. stoletju se je v Furlaniji razvila zavest o pomenu kvalitete vina. Gre za proces, ki je sicer zajemal celotno Evropo. To je čas, ko je postala enološki model Francija s svojimi vini, pri katerih so začeli ceniti njihov slog, barvo in pretanjenost vo-

¹³⁷ Panjek, *La vite*, str. 3.

¹³⁸ Za živo oporo so trtam dajali sadno drevje ali pa klen in brest.

¹³⁹ ŽU Gradno: Urbar.

¹⁴⁰ Panjek, *La vite*, str. 17.

¹⁴¹ Panjek, *Človek, zemlja, kamen in burja*, str. 86.

¹⁴² Panjek, *La vite*, str. 18.

Družina Prinčič iz Kozane na dan trgatve leta 1939 (fototeka Goriškega muzeja).

nje.¹⁴³ Gre za nov pomen, ki ga je dobilo vino: srednjeveški koncept vina, ki je temeljil na njegovem pomenu kot živilu, se je prenesel v novo filozofijo njegovega okusa in vonja, torej v takojšnje čutne zaznave. Ta razvoj se je najprej omejeval na višje razrede, vendar je imel pomemben vpliv tudi na trg. Povečalo se povpraševanje po kvalitetnih vinih, ki so imela višje cene.¹⁴⁴

V 2. polovici 18. stoletja je bila v zvezi z vinogradništvom izdana cela vrsta odlokov, ki so bistveno prispevali k razvoju in kvalitativnemu ter kvantitativnemu napredku lokalnega vinogradništva. Ko je cesarica Marija Terezija leta 1752 razglasila prost promet z vsemi vrstami živil iz Goriške grofije v Trst, so deželni stanovi, da bi ohranili lokalni trg, prepovedali kmetom trgovati s tem pristaniščem. Cesarica pa je že leta 1765 razglasila prosto trgovanje v vseh avstrijskih deželah. Leta 1761 je bil izdan Pravilnik, ki je prepovedoval uvoz beneških vin v leta 1754 združeno Goriško-Gradiško grofijo. Patent iz leta 1730 je v dednih cesarskih deželah splošno prepovedal saditev novih vinogradov. Tudi na gričih, ki za poljedelstvo niso bili primerni, se je smela saditi trta le, če je bil že prej na istem zemljišču zasajen vinograd. Za zemljišča, na katerih je bilo gojenje trte za nekaj časa opuščeno in so se uporabljala za njive, je bilo pri obnovi vinograda potrebno deželnoknežje dovoljenje. Dvorni dekret iz leta 1769 je predpisoval, da se odpravijo slabi vinogradi, ki ostajajo začasno neobdelani, in je le izjemoma dovoljeval njihovo obnovev. Leta 1771 je Marija Terezija izdala odlok glede vin iz grofij

Goriške in Gradiške, s katerimi je omejila raboto od 24. februarja do 19. marca za obrezovanje trt, in od 7. septembra do 11. novembra za trgatve in setev. Odlok iz leta 1775 je postavil nove, manjše tarife daca za notranji promet in nespremenjene za izvoz v Koroško in Kranjsko. Vlada je leta 1784 priznala vsem posestnikom vinogradov staro pravico, da smejo po malem točiti svoje domače vino. Ta pravica je veljala še v času Šimona Rutarja.¹⁴⁵ Leta 1778 je bilo prepovedano škropiti trte in mazati grozdje z apnom in blatom, kar je bila verjetno navada iz prejšnjih stoletij.

Poseben pomen je imela ustanovitev Kmetijske družbe za Goriško leta 1765. Leta 1769 je Družba kupila Pristavo (Rafut) za izvajanje kmetijskih poizkusov in k sodelovanju povabila agronome in kmete. Njeno delovanje do 1918 je bilo pomembno tudi za enološki sektor, saj je izdajala različne razprave, knjige in časopis; najprej *Notizie* nato *Atti e Memorie*.¹⁴⁶ Na novo ustanovljena kmetijska družba vinogradništvu v prvi dobi ni posvečala posebne pozornosti. V 70-ih letih 18. stoletja je Goriška kmetijska družba celo omejevala kulturo trte in nasprotovala spreminjanju razdeljenih srenjskih zemljišč v vinograde. Želela je, da bi se na takih zemljiščih sejalo žito, češ da je vina dovolj in da bi novi nasadi trte le neugodno vplivali na cene vina. Splošni napredek v kmetijstvu ob prehodu 18. v 19. stoletje pa je vplival tudi na vinogradništvo.

Naprednejši vinogradniki, sprva so bili to veliki posestniki, so začeli iskati nova pota, da bi dosegali boljše rezultate s popolnejšimi načini obdelovanja in

¹⁴³ Filiputti, *Il Friuli*, str. 136.

¹⁴⁴ Panjek, *La vite*, str. 5.

¹⁴⁵ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 96.

¹⁴⁶ Cosma, *Dotato d'eccellentissimi vini*, str. 40–45.

gojenjem primernejših sort trte. Ta vpliv je začel prodirati tudi v kmečko vinogradništvo, vendar na Goriškem do prve svetovne vojne v manjši meri kakor v drugih deželah (npr. na Štajerskem). To je treba pripisati tudi posebni situaciji, v kateri je bila Goriška grofija. Monopol plemiških družin, ki so sestavljale deželne stanove, nad trgovino z vinom se je kazal tudi v njihovem nadzoru nad deželnimi resursi. Da so v novem veku obdržali visoke cene vina, so se deželni stanovi poskušali izogniti uvažanju novih dacev na vino ali pa jih prevaliti na kmečko prebivalstvo. K temu je pripomogel še tradicionalni sistema kmetovanja, saj bi povečan vinski pridelek vplival na oblikovanje nižjih cen. Veliko delovnih rok v grofiji pa je pogojevalo nizko ceno delovne sile.¹⁴⁷ Šele centralizacija monarhije, uvedba neposrednih davkov ter splošna modernizacija so prispevale k novi orientaciji. *Gospodarski list* je konec 19. stoletja slavil posestvo v Monasteru pri Ogleju, ki ga je bil leta 1850 kupil baron Hektor Ritter Zahony. Na njem je uredil »razumno« kmetijstvo ter ga še razširil, tako da je merilo 1204 ha. Leta 1899, ko ga je vodil baron Evgen Ritter Zahony, se je ponašalo, da je med najboljšimi v južni Avstriji. Baron Ritter Zahony je imel tudi vinograd, nasajen na ameriški podlagi.¹⁴⁸ Še po odločitvi Goriške kmetijske družbe, ki je odprla vrata akademije tudi navadnim kmetom, je prelom med kmetijstvom v praksi in teorijo o kmetijstvu obstajal še v 2. polovici 19. stoletja.¹⁴⁹

Da je »umno« kmetijstvo počasi napredovalo, nam kaže tudi *Cronaca dell'amministrazione vi sotto la mia direzione incipiendo coll'anno 1880 scritta da me nel 1896 conte de Baguer*, v kateri je grof dokumentiral svoje upravljanje posestva, ki je pripadalo gradu Dobrovo. Od leta 1880 je začel arhivirati vina, ki jih je razdelil v devet razredov. Istega leta je kljub hudim nasprotovanjem v družini zasadil prvi vinograd, kot ga poznamo v modernem smislu. Vsi ostali v njegovi družini so menili, da je treba v tej pokrajini saditi trte v brajde, kot je bilo do tedaj v navadi. Ko je prvi vinograd dal lepe rezultate, so se vsi čudili, saj so ugotovili, da daje dobro obdelan vinograd več vina kot brajda. Po 16 letih od njegovega prvega poskusa, leta 1896, je veliko grofovih zakupnikov samoiniciativno zasadilo vinograde, da bi si povečali tretjino, ki jim je pripadala. Grof je zapisal, »da do tedaj niso poznali vinogradov, saj jih imajo le vitezi Levi iz Farre, grof Latour v Ruscu (Russig) in baron Ritter v Monasteru, ki pa jih neuke množice imenujejo norci. Toda tudi oni niso poskrbeli, da bi v njihovih ronkih koloni nadomeščali mrtve trte z novimi«.¹⁵⁰

¹⁴⁷ O bojih goriških deželnih stanov za ohranitev gospodarskega primata v deželi v 18. stoletju glej: Panjek, *Il miserabil paese*, str. 39–76.

¹⁴⁸ *Gospodarski list*, 31. 1. 1899, leto XVIII, št. 1–2.

¹⁴⁹ Panjek, *La vite*, str. 43.

¹⁵⁰ GM, *Cronaca*.

Briška vina so bila cenjena in iskana že v srednjem¹⁵¹ in novem veku¹⁵² in tako je bilo tudi v 19. stoletju. V začetku leta 1872 je komisija ob poskusni goriških vin ta prišela k najbolj kvalitetnim v monarhiji.¹⁵³ V 2. polovici 19. stoletja so jih hvalili zaradi *kvalitetnega zemljišča*,¹⁵⁴ na katerem rastejo. Ker se je tu ohranila navada, da se je vsako leto določilo začetek trgatve belega in črnega grozdja, so dobila v očeh kupcev prednost pred vipavskimi vini.¹⁵⁵ To navado so zaradi pomena sladkorja v grozdju, ki je s poznejšo trgovino še pridobilo na sladkorni stopnji, poskušali ohranjati veliki kmetje in k temu pritegniti tudi ostale.¹⁵⁶ Člani Kmetijske družbe so hodili po deželi in učili kmete, kako saditi trte v gričevju s sistemom teras, kako izboljšati kvaliteto vina itd. »Dobro bi bilo, da bi tudi drugi, posebno veliki posestniki v Brdih posnemali pri napravljanji vina g. Fabrisa (Števerjan), da bi naša vina s časom zadobila veljavo tudi na zunaj.«¹⁵⁷

V 2. polovici 19. stoletja je bil viden napredek v povečanju sejnalnih površin, zasajevanju novih murvinih nasadov in vinogradov. Produkcija na Goriškem v času do leta 1852 je presegla 100.000 hl, od katerih so več kot polovico predstavljali rebula, cividin in druga bela vina iz Brd.¹⁵⁸ Od leta 1852 so se začele tudi v Brdih pojavljati trtne bolezni: oidij (1852 v Brdih, v Evropi že 1840), peronospora (1878 v Evropi, 1881 na Goriškem) in končno trtna uš (1888 na Goriškem, v Evropi 1863),¹⁵⁹ ki so kot v ostalih delih Evrope povzročile veliko škodo in izkoreninile veliko vrst avtohtonih sort. Druga polovica 19. stoletja je torej povsem v znamenju teh problemov ter poskusov, kako izboljšati kvaliteto vina. Eden od takih so bile tudi vinske razstave, ki so jih prirejali Kmetijska družba in njena lokalna društva.¹⁶⁰

¹⁵¹ Otokarjeva avstrijska rimana kronika iz začetka 14. stoletja je poleg drugih močnih vin omenjala rebulo kot *reinval* ter posebej vino *Ecke*, kar je bil nemški izraz za Brda oz. gričevje (Lichtenstein, *Ottokars Österreichische Reimchronik*, str. 457).

¹⁵² Panjek, *Terra di confine*, str. 209–220.

¹⁵³ Czoernig, *Gorizia*, str. 112.

¹⁵⁴ Cosma, *Dotato d'eccezzentissimi vini*, str. 65.

¹⁵⁵ Članki v *Gospodarskem listu* poročajo, da so v 2. polovici 19. stoletja v Vipavski dolini za razliko od Brd bela vina vrela na tropinah, kar je vinu dajalo poseben trpek okus in močno rumeno barvo. Kupci s Koroške in Kranjske pa so zahtevali vina blede rumene barve, kot je bila briška rebula (*Gospodarski list*, 1884; časopis hrani Biblioteca statale isontina v Gorici in je vezan v enotnem zvezku brez naslovnice).

¹⁵⁶ *Soča*, 7. 10. 1875, tečaj V, št. 40.

¹⁵⁷ *Soča*, 5. 10. 1883, tečaj XIII, št. 40.

¹⁵⁸ Massi, *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano*, str. 137–145.

¹⁵⁹ V Brda je prišla trtna uš leta 1914 v Števerjan, neokuženi kraji tega leta so bili Biljana, Kozbana in Medana (GM: rokopis J. Lozarja).

¹⁶⁰ Gomiršek, *Rebula nekoč in danes*, str. 39.

Manjši leseni sod z železnimi obroči in lijak za vlivanje vina v Muzeju kmečke kulture na Bukovju-Števerjan (fototeka Goriškega muzeja).

Prvo *vinorejsko*¹⁶¹ društvo na Goriškem je bilo ustanovljeno v Pevmi za območje Brd.¹⁶² V Brdih se je pridelava in prodaja vina še povečala, saj so vse bolezni prišle tja z večletnim zamikom, kot je razvidno iz *Gospodarskega lista* leta 1898, ki je poročal, da bo tudi v Brda prišla trtna uš. Zmanjšanje pridelka je privedlo do porasta površin, zasajenih z vinogradi, razširitve monokulturnega vinogradništva in zasajevanja trt ob kolih v gostih vrstah, ki so pomenile večji donos in boljšo kvaliteto vina. »Pravilno napravljeni vinogradi,¹⁶³ ki so zasajeni le z eno sorto,¹⁶⁴ so v Monasteru, v Rusiču, Vilanovi, v Kron-

bergu, v Št. Petru, nekoliko v Vipavski dolini in v Brdih pri nekaterih gg. Posestnikih npr. Fabris, Žigon, Attems«. ¹⁶⁵ Predvsem večji kmetje, gospodje in plemiči so pod vplivom poročil kmetijskih šol temu sledili. ¹⁶⁶ Zaradi poteka Soške fronte med prvo svetovno vojno je bil uničen velik del vinogradov Brd. Po vojni so začeli vinograde obnavljati po novem načinu, kot so ga uvajali v stoletju pred tem in je zato le s težavo prodiral med navadno ljudstvo. Zasajevali so nove specializirane vinograde in tako je bil ravno zaradi vojne realiziran ves trud prosvetljenih ljudi prejšnjega stoletja. ¹⁶⁷

V 19. stoletju pa se je spremenil tudi način vinifikacije. ¹⁶⁸ Če primerjamo opis Antona Muznika in opise predelave vina v elaboratih franciscejskega katastra, lahko vidimo, da se od konca 18. in v 1. polovici 19. stoletja sam postopek vinifikacije ni nič spreminjal. ¹⁶⁹ Franciscejski kataster ¹⁷⁰ je poročal, da imajo v Brdih belo in rdeče vino. ¹⁷¹ Tisto, ki je izhajalo z gričev, se je imenovalo rebula. Rebula je bila sladka in močna in se ni pokvarila v jesenskem deževju. Bila je glavna dajatev in se je prodajala Korošcem in Kranjcem, ki so jo prišli kupiti sami. Nekaj so je prodali tudi v tolminski in bovški okoliš. Belo vino z ravnine je bilo trpko, kislo, manj močno in pitno šele poleti, pod imenom sveže vino cividin. Tudi to se je prodajalo Korošcem in Kranjcem. Rdeče vino je bilo zelo slabo obarvano in se ni ohranjalo čez poletje. Pridelali so ga zelo malo in ga v glavnem porabili doma. Grozdje so v Števerjanu vrgli v kadi in jih isti dan zmastili. Stisnjen mošt je lahko tekkel ven skozi luknjo spodaj, navadno pa so ga izpraznili z zajemalko. Mošt so precedili skozi sito, da se je ločil od jagod in pecljev. Takoj so ga izmerili in dali v sode. To je bil tako imenovani vinski cvet, ki je vrel

¹⁶⁵ *Gospodarski list*, 15. 12. 1873, leto V, št. 23.

¹⁶⁶ *Gospodarski list*, 26. 1. 1896, leto XV, št. 1–2.

¹⁶⁷ Gomiršek, *Rebula nekoč in danes*, str. 42.

¹⁶⁸ Jasno je, da v tem času skoraj ni bilo sortno čistih vinogradov. Vina so imenovana po legi, kjer je bilo nabrano grozdje, oziroma po tehnologiji pridelave in ne po sortah.

¹⁶⁹ »Naravno črno vino se pripravljata tako, da se na opisani način odbrano ter očiščeno grozdje spravi v kadi, kjer se razkroji ... V vinski klet pridejo najeti delavci, stopijo bosi v kad in tlačijo grozdje, da se mesnati deli še bolj zmečajo in razgradijo ter se okrepi rdeča barva. Naslednji dan odstranijo peclje, iztisnejo sok in ga nalijejo z vedrom skozi cedilo v večjo posodo. Odstranjene pečke, kožice in peclje vržejo ponovno v prvo kad ter z njimi ponovijo prejšnji postopek, dokler ne ostanejo grozdne tropine malone suhe, ker se iztisne ves sok. Končno se da vse to v stiskalnico ter se še mehanično iztisne. Slednjič se ta sok, imenovan mošt, shrani v velike sode, da v njih vre. ... Način pripravljanja belega vina se ne razlikuje od opisane, razen v tem, da se grozdje ne pusti v kadeh za začetno predhodno vrenje ... Obrano belo grozdje takoj zanesejo v kadi, iz njega iztisnejo mošt s tlačenjem, ga izmerijo očiščenega od usedline in ga nalijejo v pripravljene sode za vrenje.« (Muznik, *Goriško podnebje*, str. 129–136).

¹⁷⁰ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66.

¹⁷¹ Tako kot v Furlaniji (Panjek, *La vite*, str. 73) se omenja na griču vino rebula, v ravnini pa cividin, kar pa ne pomeni sorte, temveč tehnologijo oziroma kvaliteto vina.

¹⁶¹ Vinorejska društva so na Primorskem nastajala po deželi pod vplivom Goriške kmetijske družbe. Njihov namen je bil poučevati kmete o naprednem vinogradništvu in kletarstvu.

¹⁶² *Gospodarski list*, 1. 7. 1872, leto IV, št. 13.

¹⁶³ Po poročilu v *Primorskem gospodarju* (4. 7. 1906, leto II, št. 2) trte, cepljene na ameriško podlago »ne prenašajo poleg sebe drugih poljščin, kar je bilo pred tem v navadi«. Na to je že leta 1773 opozarjal Canciani v svojem delu Memoria che ha riportato il primo premio della Società d' agricoltura di Udine, ko piše, da so za oporo boljši koli, da mora trta dobiti več sonca in da jo je treba ograditi, da se obvaruje pred zobmi živine (Panjek, *La vite*, str. 29).

¹⁶⁴ Sorte trt, ki so na posameznih terenih dajale najboljše in največji pridelek. Moderni pristop je zahteval sajenje različnih sort posebej, da si si zagotovil pridelek, če je ena sorta izpadla, in da si trgala vsako sorto ob pravem času (Panjek, *La vite*, str. 29).

v sodih. Kupci so zahtevali, da je to vino čim manj obarvano, zato je bilo v Brdih v navadi, da so sode vsak dan dvakrat dopolnili v teku enega meseca, dokler niso prekinili vretja. To vino so skupaj z drožmi prodajali približno od 11. novembra do polovice decembra. V Brdih so v tem obdobju prodali 3/4 pridelka belega vinskega cveta rebule. Majhna količina vina se je od polovice decembra pa do konca aprila prodala brez droži. Zaradi načina predelave in zelo slabega stanja posodja je bilo vino podvrženo veliki izgubi tudi zaradi izhlapevanja, čiščenja, droži in zaradi pušanja sodov.

Tropine so potem dali na stiskalnice, ki so bile precej enostavne in prenosne, in jih dvakrat stiskali. To je bila tako imenovana prešanina, ki je imela rožnato barvo in okus po lesu. Po zakupnih pogodbah je ostala v celoti v lasti kolonov, ki so je skoraj vso prodali lokalnim gostilničarjem. Koloni so z njo plačevali oranje in prevoze z živino, saj te v 1. polovici 19. stoletja sami večinoma niso imeli. Posestniške družine so to vino porabile za lastno pijačo in za pijačo dninarjem, ko so obdelovali zemljo. Cena prešanine je bila za 1/3 nižja od cene vinskega cveta. Tudi belo vino z ravnine se je ločilo na vinski cvet in prešanino, ki je imela malo nižjo ceno od cveta. Vinski cvet so, kljub temu da ni bil tako sladek kot rebula, prav tako kupovali Korošci. Prodajali so ga pozneje, saj so ga lahko porabili poleti. Belo vino z njiv se je prodajalo vedno brez droži; vsega so prodali v mesecu avgustu. Skoraj vsi posestniki, ki so imeli poleg brajd tudi njive, so poskušali kupcem skupaj z rebulo prodati tudi vino z njiv. Kupci so ob prevzemu vina plačali le del celotne vsote. Celotno vrednost odpeljanega vina so navadno poravnali naslednje leto ob vrnitvi po nov pridelok.

Rdeče vino z gričev se je pripravljalo po »italijanskem načinu«, tako da je po mastitvi vrelo na tropinah. Tudi te tropine so potem stiskali, vendar so obe vrsti vina zmešali skupaj, zato se ni ločilo na vinski cvet in prešanino kot belo. Rdeče vino je bilo malo cenjeno zaradi slabe barve in nestanovitnosti, zato so tudi tega porabili do meseca aprila. Rdeče vino z njiv je bilo zaradi malo sonca trpko, rezno in malo obarvano, vendar se je ohranjalo dlje kot rdeče z gričev. Po kvaliteti se ni moglo primerjati z vini iz Furlanije. To vino so prav tako porabili kmetje sami. Po vsem kojščanskem okolišu¹⁷² je dosegala rebula

brez droži visoke cene, vendar so jo bili majhni posestniki zaradi takojšnjih plačil prisiljeni takoj prodajati, da so se izognili izgubi zaradi izsušitve. Glede tega so bili veliki posestniki v prednosti.

Železnica, ki je povečala možnost prodaje vina, pa je povzročala tem nestanovitnim vinom, kot so jim dejali, velik problem, saj so se pri prevozu navadno pokvarila. Tako je postalo toliko bolj pomembno, da se je iz vseh vrst vin izdelalo suho povreto vino po novih standardih.¹⁷³ Trud kmetijske šole, njenih potovalnih učiteljev in Kmetijskega društva za Brda je bil usmerjen v to, da bi kmete naučili novih metod vinifikacije. Ponekod so bili taki »produki« množično obiskani, drugod pa slabše.¹⁷⁴

Za prevoz vina v sodih so v Brdih uporabljali posebno oblikovan voz, imenovan skalon¹⁷⁵ (fototeka Goriškega muzeja).

¹⁷² Klasifikacija leta 1786 pridelanih vin v združeni Goriško-Gradiški grofiji je glede na kvaliteto vina določila 7 razredov. Briški vinogradi pa so, razen Kožbane, ki je padla v četrti kakovostni razred, spadali v prve tri razrede. V prvem razredu so bile briške vasi: Barbana, Gornje Cerovo, Dobrovo, Gonjače, Števerjan, Fojana, Imenje, Matrinjak, Šmartno, Medana, Kojško, Kozana. Poleg briških terenov so v prvi razred spadali le še vinogradi v Krminu in Podgori. V drugem razredu so bile: Biljana, Gornje Cerovo, (delno) Hlevnik, Kozarno, Drnovk, Gradno, Neblo, Senožče, Vedrijan, Višnjevnik, Zali breg, poleg briških pa še Albana, Jazbine, Ločnik, Spessa in Stara gora. V tretji razred so spadale briške

vasi Brestje, Dolnje Cerovo, (delno) Krasno, Podsabotin, Slapnik, Slavče in Vipolže ter mnoge druge izven Brd (Cosma, *Dotato d'eccelesiimi vini*, str. 50–51).

¹⁷³ *Gospodarski list*, januar 1880, leto XI, št. 1.

¹⁷⁴ *Soča* poroča o takih uspešnih predavanjih v Medani (*Soča*, 28. 3. 1890, tečaj XX, št. 13), Števerjanu (*Soča*, 3. 8. 1888, tečaj XXVIII, št. 31), Biljani (*Soča*, 25. 5. 1876, tečaj VI, št. 21), *Soča*, 1. 6. 1888, tečaj XXVIII, št. 22). Zelo malo poslušalcev je bilo na predavanju Antona Jakoncica v Biljani leta 1884 (*Soča*, 27. 6. 1884, tečaj XXIV, št. 26).

¹⁷⁵ ška'lo:n -a m nosilec za sode ① ← furl. scjalòn 'nosilec za sode' ② na voz so položili dva trama, 80 cm narazen, na to so oprli sod, ki so ga podložili z dvema snopoma koruzne slame (Zuljan, Leksemi, str. 12–16).

Koliko so se nove metode usidrale med prebivalstvo, bi težko ocenili. Na podlagi člankov v časopisu 2. polovice 19. stoletja lahko rečemo, da je podobno kot sam napredek oziroma spremembe v obdelovalni tehniki tudi ta proces počasi prodiral od višjih slojev k nižjim. Po letu 1870 so namreč Brda beležila pravi gradbeni val,¹⁷⁶ ko so se stare hiše obnavljale, povečevale, popravljali so kleti in kupovali več vinske posode. To je omogočilo kmetu, da je vino hranil in ga tudi na ustrezen način predelal in skrbel zanj.¹⁷⁷ Še bolj pa so na razširjanje novega načina vplivale nove razmere po 1. svetovni vojni, ko so Brda pripadla Kraljevini Italiji in se jim je zaprlo avstrijsko tržišče.¹⁷⁸

Komercializacija sadjarstva in kmečkega obrata

Za obdobja do konca 18. stoletja obstajajo redki viri, na podlagi katerih je mogoče prikazati razvoj sadjarstva.¹⁷⁹ Krajevna imena¹⁸⁰ v Brdih nam kažejo na razširjenost sadja že v času naselitve Slovanov. Kontinuiteto z rimsko kulturo nam kaže način sajenja trt ob živi opori sadnih in drugih dreves. K razširjanju sadjarstva naj bi v srednjem veku še posebej pripomogla prizadevanja samostanov.¹⁸¹ Sadja v 18. stoletju niso cenili samo gospodje, uživali so ga tudi v mestih. Blizina mest Gorice, Krmina, Vidma, Čedad in Trsta, kamor so briško sadje lahko prodajali, ter ugodne podnebne razmere, so gotovo pospeševale kulturo sadnega drevja v celotnem obdobju.¹⁸² Popisi sadnih dreves in vinskih trsov v kolonskih pogodbah nam kažejo na veliko število sadnih dreves, ki so presegala

domačo porabo. Leta 1672 je ob sklenitvi kolonske pogodbe cerkve sv. Valentina z Jakobom Godnikom za kmetijo v Pevmi v eni *brajdi* raslo 570 trt, ki so bile obešene po drevju, 4 samostojni vinski trsi, 59 jabolok, 36 hrušk, 44 fig, 23 oljk in 33 češenj.¹⁸³ Leta 1819 so v neki najemni pogodbi popisane kulture, ki so rasle v ronku, imenovanem Draga v Šentmavru, in sicer 2150 vinskih trsov skupaj s 5 rodovitnimi hruškami, 13 češnjami, 11 breskvami, 17 vrbami, 33 figami, 19 slivami, 3 rodovitnimi jablanami, 3 divjimi jablanami, 2 divjima kostanjema, 3 mladimi murvami in marelico.¹⁸⁴ Druga kolonska pogodba iz leta 1819 popiše v vrtu, brajdi, imenovani Polje, brajdi, imenovani Njiva in brajdi, imenovani Pušča 1038 vinskih trsov, 108 figovih in 92 hruškovih dreves, 27 jablan, 53 breskev, 101 slivo, 106 češenj, 27 lesk in 35 vrb.¹⁸⁵

Muznik o Brdih posebej poroča, da je »*ta del province zelo prijazen in ima mnogo odličnega belega vina in vse vrste sadja. Tu namreč uspevajo češnje, hruške, breskve, marelice, fige, mandeljni itd.*«¹⁸⁶ V elaboratih franciscejskega katastra je izračunano povprečno število sadnih dreves na oral. Tako so na oralu¹⁸⁷ brajde rasle 3 odrasle in 6 mladih¹⁸⁸ češenj, 2 odrasli in 3 mlade hruške, 1 odrasla in 2 mladi marelici, 3 breskve, 6 sliv in 13 fig. V njivah so bila sadna drevesa sajena na koncih vrst trt. Na enem oralu njive so rasle 1 odrasla in 3 mlade češnje, 14 breskev, 2 slivi in 5 fig. Ker so bila ta drevesa velikokrat tudi opora za vinske trse, ne moremo z gotovostjo trditi, kakšen pridelek so dajala. V elaboratu franciscejskega katastra je zapisano, da so predvsem zakupniki, ki so morali oddajati skoraj celotno količino pridelanega vina, skrbeli predvsem za to, da so posadili sadna drevesa po celotnem zemljišču, tako da so ta s krošnjo delala senco trtam. Pridelek grozdja je bil zato dokaj majhen, ves pridelek sadja pa je pripadal kolonu. Pomemben delež prihodkov so dobili tudi od kostanja, ki je rasel na pašnikih in v gozdovih.¹⁸⁹

¹⁷⁶ Gradivo popisa vojne škode kaže na velik delež obnov stavb med letoma 1870 in 1880 ter med letoma 1900 in 1910 (ASG, Giudizio distrettuale di Gorizia, Danni di guerra, 832, 833, 834).

¹⁷⁷ *Gospodarski list*, 15. 9. 1872, leto IV, št. 17.

¹⁷⁸ *Gospodarski list*, februar 1923, leto II, št. 3.

¹⁷⁹ Valenčič, *Sadjarstvo*, str. 317–341.

¹⁸⁰ Višnjevik, Orehovlje, Hruševlje, Figovica, Kostanjevica kažejo na pomen, ki ga je imelo sadje že ob naselitvi slovanškega prebivalstva.

¹⁸¹ Leta 1077 je cesar Henrik IV. podelil patriarhu Sighardu »grofijo furlansko«, kateri se je pridružil še Ločnik in od njega odvisna Brda (Rutar, *Poknežena grofija*, str. 28). Dalje je baje isti Henrik podelil samostanu Bolško okolico s sosednjimi gorami ter vasi Sedlo, obe Borjani, Potoke, Kred, Mlinsko, Idrijsko, Livek nad Tolminom, Idrijo (pri Bači) in Ljubinj; v Ročinski dolini Ročinj, Modrejce, Deskle, Sela, Podgoro, Ločnik, Mošo, Št. Lovrenc (pri Moši), v Brdih Šmartno, Kozano, Kojško, Krmin, Medeo, Veršo, Romans, Vileše, Renče (?), Batuje, Lokavec, eno kmetijo onstran Vipave pod dornberškim gradom ter še nekoliko drugih krajev, kmetij in posestev (Kos, *Gradivo*, 3, str. 224–225). Leta 1103 je pridobil samostan vas Jenkovo ter na gorica okoli Mirnika, Cerovo pri Dolenjem, Lož in Jenkovega, pa še tudi v Gradnem pri Višnjeviku (Kos, *Srednjeveški urbarji*, 3, str. 31).

¹⁸² Goriška kmetijska družba je 20. junija 1767 poročala Trgovski zbornici, da sta vino in sadje edina pridelka, ki ju goriška grofija izvažala (Fanfani, *Economia e società*, str. 27).

¹⁸³ ASPG, Atti degli Stati Provinciali, Sez. II, 554.

¹⁸⁴ ASG, Contratti amichevoli, 87.

¹⁸⁵ ASG, Contratti amichevoli, 87.

¹⁸⁶ Muznik, *Goriško podnebje*, str. 65.

¹⁸⁷ Laket je v našem jeziku površinska mera. Enaka naj bi bila 1600 kvadratnim sežnjem. Rekli so ji tudi oral, narečno joh, starinsko pa jutro. Merila je 57.546 a ali 0.57 ha (*Veliki splošni leksikon*, str. 3040).

¹⁸⁸ Za odrasla drevesa pri češnjah, hruškah in marelicah se smatrajo tista, ki imajo deblo v premeru enako ali večje od 1 čevlja, pri pa kostanjih 1½ čevlja ali več (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66).

¹⁸⁹ Na pašnikih so povprečno na 1 oralu rasla 4 odrasla in 5 mladih kostanjevih dreves. Na pašnikih z grmovjem 1 kostanjevo drevo na 1 oral. V gozdovih s kostanjevimi drevesi prav tako na enem oralu povprečno 4 odrasla in 5 mladih kostanjevih dreves (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66).

Trgovina s sadjem družine Blažič v Kranjski Gori leta 1926 (fototeka Goriškega muzeja).

Na dolgem ročaju nasajen košek, v Brdih imenovan »košč«, je omogočal obiranje hrušk in jabolk z visokih in nedostopnih vej (fototeka Goriškega muzeja).

Vsekakor je še malo znanega o starih sadnih sortah in njihovem pridelku v Brdih. Pod vplivom kmetijske družbe in lokalnega vinorejsko-sadjarškega društva so začeli zasajevati nove »žlahtne« (cepljene) sorte sadnega drevja. Tako so leta 1877 razdelili med društvenike briškega kmetijskega društva 700 »požlahtnenih cepljenih sadnih dreves: breskve, češnje, pitani kostanj; gotovo zbrano in za Brda pravo sadno drevje«. ¹⁹⁰ Če spremljamo sestavo briškega kmetijskega društva, ¹⁹¹ lahko spet ugotovimo, da so

spremembe prehajale od višjih plasti k nižjim. Na začetku 19. stoletja so ta drevesa zgolj zasadili, obnje prislonili vinske trse, ter zelo redko obrezovali in še to predvsem posestniki, ki so želeli dobiti večji pridelek vina. Kmetijska šola v Gorici je po svojih društvi začela pospeševati nove, cepljene sorte, ki so jih tudi obrezovali in sadili samostojno. Leta 1891 je imelo v Gorici avstrijsko pomološko društvo potovalno zborovanje, kjer je postavilo smernice za goriško sadjarstvo. Goriška naj bi gojila malo sort zgodnjega sadja, najboljše zimske hruške, nekaj sort jabolk, ki zahtevajo toplejše podnebje. Sadni izbor je navajal 56 sort hrušk, 34 sort jabolk, 24 sort češenj, 4 sorte višenj, 18 sort breskev, 18 sort marelic, 3 sorte fig ter od kostanja marone. ¹⁹²

Rutar poleg Kociančiča v sredini 19. stoletja opozori na še eno posebnost, namreč na sušenje sadja. Če cenilni elaborati franciscjskega katastra niso nič omenjali suhega sadja, temveč so izrecno poudarili, da so kmetje prodajali le sveže sadje, je sušenje sadja gotovo že obstajalo, saj o njem, sicer v Vipavski dolini, spregovori že Valvasor v 17. stoletju. ¹⁹³ Prav gotovo pa je, da je komercializacija kmečkega obrata, ki je tekom 19. stoletja potekala pod vplivom industrijske revolucije, vplivala tudi na povečan obseg sušenja in prodaje suhega sadja. Gorica je imela manj relevantno, a vseeno donosno vlogo posrednika in dobavitelja proizvodov bogatega agrarnega zaledja za potrebe srednjeevropskega

slanec iz Podgore, Mašera, vikarj v Šentmavru in Anton Jakončič, veleposestnik iz Šlovenca. Za častne ude so bili izvoljeni deželni glavar grof Coronini, državni poslanec baron Tacco ter španski poslanik in veleposestnik baron Ba-guer (*Soča*, 9. 3. 1877, tečaj VII, št. 10).

¹⁹² Valenčič, *Sadjarstvo*, str. 332.

¹⁹³ Valvasor, *Slava*, str. 65.

¹⁹⁰ *Soča*, 2. 3. 1877, tečaj VII, št. 9.

¹⁹¹ Odbor društva so sestavljali Andrej Kocjančič, deželni po-

Lupljenje sliv v Moši med obema vojnama, kjer so bile dninarice tudi ženske iz Dolnjega Cerovega (fototeka Goriškega muzeja).

tržišča.¹⁹⁴ Trst pa je bil za Avstrijo zelo pomembno pristanišče, ki je ob koncu 19. stoletja postalo tudi važno industrijsko središče. O obrti sušenja sadja poroča Rutar konec 19. stoletja posebno v povezavi z Brdi in kanalskim delom grofije. Sušili so slive, fige, breskve, češnje in jih pošiljali celo v severno Ameriko. Poroča o velikem obsegu te obrti,¹⁹⁵ ki jo je podrobno raziskala Katja Kogej.¹⁹⁶

Zaradi majhnih razdrobljenih posestev, kakršna so bila v Brdih, so bile poleg že omenjene prodaje kmetijskih pridelkov razširjene tudi sekundarne dejavnosti, ki so omogočale ekonomsko eksistenco malega kmeta. V Kojskem je bilo tako leta 1808 kar 21 obrtnikov, in sicer 6 zidarjev, mizar, 3 kovači, 3 krojači, 3 čevljarji in 5 krčmarjev.¹⁹⁷ Soča je leta 1884 poročala, da je bila »po starem od goriškega mosta do Kojskega vse ena sama gostilna, danes jih štejejo 11, v Kojskem 6 in še dve do Šmartnega«.¹⁹⁸ Če zasledimo v 1. polovici 19. stoletja poleg zgoraj omenjenih, pa tudi drugih¹⁹⁹ neagrarnih dejavnosti,

le služenje v sosednjih vaseh in mestih²⁰⁰ kot obliko dodatnega zaslužka oziroma vir dote za hčere in sinove revnejših družin in družin zakupnikov, so se oblike v 2. polovici bistveno razširile. Ženske so začele odhajati v bolj oddaljena mesta Italije kot služkinje, gospodinjske pomočnice, celo v Egipt kot dojilje in guvernante.²⁰¹ Možje so kot delavci v tovarnah in rudnikih odhajali najprej v bližja rudarska in industrijska središča Avstro-Ogrske, nato v Vestfalijo, potem pa celo v Severno in Južno Ameriko.²⁰² Vračali so se, ko so zbrali dovolj denarja za samostojno življenje.²⁰³

Spremembe so vplivale tudi na stavbni fond. Žal ne obstajajo elaborati stavbišč za preučevano območje Brd. Francoski kataster, kjer so bile stavbe posebej označene kot pritlične ali enonadstropne, priča o skromnih bivališčih kmečkega prebivalstva Brd. Od 126 stavb, vpisanih v Gornjem in Dolnjem Cerovem, sta bili v času popisa leta 1811

¹⁹⁴ Stranj, Razvoj družbene strukture, str. 83.

¹⁹⁵ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 76.

¹⁹⁶ Kogej, Izdelovanje prunel v Brdih, str. 19–27.

¹⁹⁷ Omenjajo se zidarji Andrej Bandel, Bortolomej Bevčič, Martin Kumar, Anton Flajban, Anton Matjac in Valentin Tomažič; mizar Anton Korsič, kovači Ivan Marušič, Anton Marušič in Anton Žigon; krojači Valentin Kumar, Anton Korsič Planišček in Bortolomej Zuljan; čevljarji Andrej Bevčič, Ivan Bole in Štefan Bole ter krčmarji Ivan Kumar, Štefan Lenardič, Franc Marinič, Peter Marinič in Anton Žigon (ASPG, Atti degli stati Provinciali, sez. II, 555/2).

¹⁹⁸ Soča, 7. 6. 1884, tečaj XIV, št. 23.

¹⁹⁹ Poleg omenjenih je v Brdih obstajalo še veliko drugih obrtnikov: pletarji, sodarji, pletilje, predice, prevozniki, žličarji, tkalci (SEM, Orlove ekipe 1953).

²⁰⁰ V zapuščinskih razpravah so zapisani tudi vsi kraji, kjer se nahajajo otroci umrlega. Razen nekaj vojakov so večinoma vsi neporočeni bodisi doma bodisi v bližnjih vaseh. Nekaj (12) jih je v Gorici in Trstu (ASG, Ventilazioni ereditarie, 83–87). Hlapce in dekle so najemale predvsem družine posestnikov, ki zaradi majhnega števila delovno sposobnih članov ali pa zaradi prevelikega obdelovalnega zemljišča same niso zmogle vsega dela. Plačilo za enoletno služenje je bilo za hlapca 24 goldinarjev, par čevljev v vrednosti 2 goldinarja in popravilo čevljev v vrednosti 1 goldinar. Plačilo za dekle ali mladega hlapca je bilo 15 goldinarjev, par čevljev v vrednosti 2 goldinarja in popravilo čevljev v vrednosti 1 goldinarja.

²⁰¹ Soča, 14. 3. 1884, tečaj XIV, št. 11.

²⁰² Veliko izseljevanje Slovencev, v glavnem v ZDA, se je začelo sredi 19. stoletja in je doseglo višek od leta 1870 do začetka prve svetovne vojne.

²⁰³ Reja, *Nepozabljena Brda*, str. 102.

enonadstropni le hiša vdove Ane Gašparin in kaplanija v Gornjem Cerovem. V tem času sta bili povišani še hiši posestnikov Andreja Cotača in Andreja Kreševica, saj imata hiši naknaden vpis, da je bilo dozidano nadstropje.²⁰⁴ Kamnite stavbe, pokrite s strešniki, so bile v franciscejskem katastru označene kot precej majhne in v slabem stanju. Pomanjkanje prostora v bivališčih in murvinah dreves sta bila tudi vzroka, zaradi katerih se je gojenje sviloprejk opravljalo samo občasno in ne v večjem obsegu, kakor je bilo običajno v vsej Furlaniji. Nekatere stavbe so se že začele širiti, tako da so se izločila samostojna zidana gospodarska poslopja: hlev, klet in žitna kašča. Stavbe so dobile tudi vrhne nadstropje. Tako imamo konec 19. stoletja večino enonadstropnih stavb, ki imajo ločene ali zraven pritaknjene prostore, namenjene gospodarski dejavnosti. Hiša št. 44 iz Šentmavra v lasti Valentina Bense je imela pred prvo svetovno vojno stanovanjski del, na levi strani pa gospodarsko poslopje. To je bilo sestavljeno iz hleva za živino, shrambe za vozove, večnamenske shrambe in dveh svinjakov v pritličju ter dveh senikov in kleti v nadstropju.²⁰⁵ Ljudje so se začeli v slogu gradnje zgleđovati po bližnjih hišah v Gorici. Tako je hiša Ivana Bense v Šentmavru št. 13 imela omet, kot so ga imela meščanske hiše (*civile completo*) pa tudi napušč in cevi iz pocinkanega železa.

Zaključek

Mali svet podeželja je bil tekom stoletij pred industrijsko revolucijo zelo krhek. Stalno se je v njem rušilo in spet vzpostavljalo ravnovesje med populacijo in naravnimi viri.²⁰⁶ Vojne po francoski revoluciji so prizadele velik del Evrope, kar je imelo za posledico visok dvig cen žitaric.²⁰⁷ Poleg tega zaradi zaporednih slabih letin na Slovenskem beležimo v letih 1815 do 1817 zadnjo veliko lakoto.²⁰⁸ Po njej je začelo prebivalstvo hitro naraščati. To pa ne bi bilo mogoče, če se ne bi začela uveljavljati fiziokratska²⁰⁹ prizadevanja kmetijskih družb, ki so začela pospeševati kmetijske kulture kot krompir, krmne rastline, hlevsko živino in gnojenje zemljišča. Pri tem je potrebno izpostaviti tri spremembe, ki so najbolj vplivale na kmečko gospodarstvo: odpravo prahe, boljše gnojenje in pridelovanje krompirja.²¹⁰ V Brdih pa lahko rečemo, da se je vinogradništvo začelo umikati z njivskih površin v za trto ugodnejša

gričevnata področja, kjer je obstajalo skupaj s kulturo žitaric, vendar brez opore dreves, medtem ko so postajale njivske površine rezervirane za krmne in prehranske rastline. Spremembe so povzročile dvig produkcije kmečkih pridelkov, kar je pomenilo, da se je z njimi lahko prehranilo večje število prebivalstva, ki je v 19. stoletju stalno naraščalo. Potrebno je poudariti dejstvo, da so sistem kolonata, ki se je ohranjal v Brdih, in razmere v Goriški grofiji²¹¹ zavirale uvajanje novih in vztrajale na starih oblikah obdelovanja.²¹² Koloni so bili zaradi pretežkih bremen najemnin prisiljeni sejati in ohranjati stari sistem,²¹³ saj so novosti zahtevale veliko finančnih sredstev.²¹⁴ Splošni vplivi modernizacije, še zlasti železnice, centralizacija monarhije in vplivi Kmetijske družbe so doprinesli k spremembam, ki so vztrajno prodirale in spreminjale kulturno krajino.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASG – Archivio di stato di Gorizia

Catasto Teresiano.

Catasto Giuseppino.

Catasti sec. XIX–XX, Elaborati.

Archivio Coronini Cronberg.

Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia-Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le localita di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario.

Giudizio distrettuale di Gorizia.

ASPG – Archivio storico provinciale di Gorizia

Atti giuridizionali e privati II.

Atti degli Stati Provinciali, sez II.

GM – Goriški muzej

Cronaca dell'amministrazione vi sotto la mia direzione incipiendo coll'anno 1880 scritta da me nel 1896 conte de Baguer (fotokopije).

Rokopis J. Lozarja (fotokopije).

SEM – Slovenski etnografski muzej

Orlove Ekipe 1953 (kartoteka Brda, hrani Goriški muzej).

ŽU – Župnijski urad Gradno

Urbar cerkve sv. Jurija v Gradnem od 1763.

²¹¹ Panjek, *Il miserabil paese*, str. 39–76.

²¹² Giorgetti, *Contadini*, str. 281.

²¹³ Podobno opaža v svoji študiji o uvajanju novosti v kmetijstvo v ravnini okoli Bologne Carlo Poni. Na vprašanje, zakaj mezzadri (spolovinarji) niso uvajali tehnično bolj dovršenega tipa pluga, odgovori, da sta bila temu krivi njihova nevednost ter revščina, ki je onemogočala investiranje v drago orodje (Poni, *Gli aratri*, str. 115). Stari tip pluga, imenovan piò, so začeli množičneje nadomeščati z novimi šele v obdobju med letoma 1870 in 1900, ko so se novi plugi pocenili oziroma dosegli enako ceno kot stari (prav tam, str. 118).

²¹⁴ Bianco, *L'armonia sociale*, str. 38.

²⁰⁴ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15–1811.

²⁰⁵ ASG, Giudizio distrettuale di Gorizia, 832.

²⁰⁶ Huppert, *Storia sociale*, str. 15.

²⁰⁷ Van Bath, *Storia agraria*, str. 155.

²⁰⁸ Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju*, str. 158.

²⁰⁹ Fiziokratizem je bil politično ekonomski nauk, ki ga je utemeljil F. Quesnay in je učil, da narava ustvarja vrednosti. Viri bogastva naj bi bile le tiste panoge, ki so v neposredni zvezi z zemljo (Verbinc, *Slovar tujk*, str. 216).

²¹⁰ Smerdel, *Prelomna*, str. 26.

ČASOPISNI VIRI

- Gorica, 1902, 1909, 1910, 1911, 1912.
Gospodarski list, 1872, 1873, 1880, 1884, 1896, 1899, 1923.
Kmetijske in rokodelske novice, 1849.
Novice, 1852.
Primorski gospodar, 1906.
Soča, 1875, 1876, 1877, 1883, 1884, 1888, 1890, 1909.

LITERATURA

- Bianco, Furio: *Contadini, sbirri e contrabbandieri nel Friuli del Settecento*. Pordenone : Biblioteca dell'Immagine, 2005.
- Bianco, Furio: L'armonia sociale nelle campagne. Economia agricola e questione collonica nella principesca Contea di Gorizia e Gradisca tra '800 e '900. *Economia e società nel Goriziano tra 800 e 900: il ruolo della Camera di Commercio (1850–1915)*. Gorizia : Edizioni della Laguna, 1991, str. 33–66.
- Bianco, Furio: *Nobili castellani comunità, sottani. Il Friuli dalla caduta della repubblica alla restaurazione*. Monfalcone : Edizioni della Laguna, 1997.
- Bloch, Marc: *I caratteri originali della storia rurale francese*. Torino : Giulio Einaudi, 1973.
- Britovšek, Marjan: *Razkroj agrarne fevdalne strukture na kranjskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1964.
- Cosma, Stefano: *Dotato d'eccezzentissimi vini, è il contado di Gorizia...: viticoltura nel goriziano*. Monfalcone : Edizioni della Laguna, 1992.
- Czoernig, Carlo: *Gorizia: la Nizza austriaca. Il territorio di Gorizia e Gradisca I*. Gorizia : Cassa di risparmio di Gorizia, 1987.
- Davis, James Cushman: *Vzpon z dna*. Ljubljana : Slovenska matica, 1989.
- Della Bona, Giuseppe Domenico: *Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld*, 4. zv. Gorizia : Cassa di risparmio, 1972.
- Dorsi, Pierpaolo: Il sistema dei giudizi locali nel goriziano tra XVIII e XIX secolo. *Quaderni giuliani di storia*, IV, 1983, št. 1, str. 7–63.
- Dorsi, Pierpaolo: Sodstvo prve stopnje v grofijah Gorica in Gradisce 1740–1848. *Pravo – zgodovina – arhivi* (ur. Jože Žontar). Ljubljana : Arhiv republike Slovenije, 2000, str. 97–123.
- Fanfani, Tommaso: *Economia e società nei domini ereditari della monarchia asburgica nel settecento: (le contee di Gorizia e Gradisca)*. Milano : A. Giuffrè, 1979.
- Filiputti, Walter: *Il Friuli Venezia Giulia e i suoi Grandi Vini*. Tavagnacco : Arti Grafiche Friulane, 1997.
- Gabršček, Andrej: *Ročni kašipot po Goriškem, Trstu in Istri za 1899*. Gorica : Goriška tiskarna A. Gabršček, 1898.
- Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
- Giorgetti, Giorgio: *Contadini e proprietari nell'Italia moderna*. Torino : Giulio Einaudi, 1974.
- Gomiršek, Tanja: *Brestje in Kojško: upravni in kulturni center Brd do 1945*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2009.
- Gomiršek, Tanja: *Rebula nekoč in danes*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2007.
- Grafenauer, Bogo: Poljedelski obdelovalni načini. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I. zv. Ljubljana : DZS, 1970, str. 225–250.
- Huppert, George: *Storia sociale dell'Europa nella prima età moderna*. Bologna : Il mulino, 1990.
- Kačičnik Gabrič, Alenka: *O kmečkih dolgovih neko-liko drugače: problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije: Arhiv Republike Slovenije, 2004.
- Keršič, Irena: Kolon in gospodar – dva načina življenja in dve stanovanjski kulturi. *Etnolog* LIII, 1992, št. 2/1, str. 95–136.
- Kociančič, Štefan: Berde in brici. *Etnolog* LIII, 1992, št. 2/1, str. 10–12.
- Kogej, Katja: Izdelovanje prunel v Brdih. *Etnolog* LIII, 1992, št. 2/1, str. 19–27.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 3. knjiga. Ljubljana : Leonova družba, 1911.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, 3. zvezek. *Urbarni slovenskega Primorja*. Ljubljana : SAZU, 1954.
- Kula, Witold: *Teoria economica del sistema feudale*. Torino : Einaudi, 1970.
- Leksikon Cankarjeve založbe*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1988.
- Lichtenstein, Franz: *Ottokars Österreichische Reimchronik*. Hansche Buchhandlung : Hannover, 1890.
- Makarovič, Gorazd: Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* XXXIII–XXXIV, 1991, str. 127–206.
- Marušič, Branko: Brda in državne meje (1797–1947). *Briški zbornik* (ur. Peter Stres). Dobrovo : Občina Brda, 1999, str. 116–131.
- Massi, Ernesto: *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano*. Gorizia : Giuseppe Iucchi, 1933.
- Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia*, vol. 4. Gorizia : Cassa di Risparmio, 1972.
- Muznik, Anton: *Goriško podnebje*. Ljubljana : Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 2000.
- Panjek, Aleksander: *Človek, zemlja, kamen in burja*. Koper : Annales, 2006.

- Panjek, Aleksander: Il miserabil paese. Lotte di potere, conflitti economici e tensioni sociali nella contea di Gorizia agli inizi del Settecento. *Metodi e ricerche*, XV, št. 2, 1996, str. 39–76.
- Panjek, Aleksander: Kmetijstvo in trgovina na Goriškem v novem veku: kmečki upor leta 1713 iz gospodarsko-zgodovinske perspektive. *Annales*, 10, 1997, str. 153–162.
- Panjek, Aleksander: O mejnosti Goriške grofije v baroku – gospodarski in družbeni pogled. *Barok na Goriškem* (ur. Ferdinand Šerbelj). Nova Gorica : Goriški muzej, 2006, str. 167–171.
- Panjek, Aleksander: *Terra di confine*. Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2002.
- Panjek, Giovanni: *La vite e il vino nell'economia friulana: un rinnovamento frenato*. Torino : G. Grappicelli editore, 1992.
- Pavlin, Vojko: Primer uveljavljanja kupnega prava in kolonata na Goriškem 16. stoletja. *Goriški letnik*, 2001, št. 28, str. 289–302.
- Petek, Franci: Spreminjanje rabe tal v severnih Goriških brdih. *Geografski vestnik*, 79, 2007, št. 1, str. 9–23.
- Poni, Carlo: *Gli aratri e l'economia agraria nel bolognese dal XVII al XIX secolo*. Bologna : Zanichelli, 1963.
- Rajšp, Vincenc: *Slovenija na vojaških zemljevidih 1763–1787 (1804)*, 3. zvezek. Ljubljana : ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1997.
- Reja, Oskar: *Nepozabljena Brda*. Ljubljana : Vitrum, 2002.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradišćanska*. Nova Gorica : Jutro, 1997.
- Smerdel, Inja: Prelomna in druga bistvena dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* XXXIII–XXXIV, 1991, str. 25–60.
- Stranj, Pavel: Razvoj družbene strukture na etnični meji dveh manjšin. *Geografski vestnik* 1992, št. 64, str. 73–91.
- Valenčič, Vlado: Kulturne rastline. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I. zvezek, Ljubljana : SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, DZS, 1970, str. 251–272.
- Valenčič, Vlado: Sadjarstvo. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I. zvezek, Ljubljana : SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, DZS, 1970, str. 317–341.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1984.
- Van Bath, Slicher: *Storia agraria dell'Europa occidentale*. Torino : Giulio Einaudi, 1972.

- Veliki splošni leksikon*. Ljubljana : DZS, 1997–1998.
- Vilfan, Sergij: Agrarna premoženjska razmerja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev II*. Ljubljana : SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, DZS, 1980, str. 403–479.
- Zuljan, Danila: Leksemi romanskega izvora v briški vinogradniško-vinarski terminologiji. *Izvestje raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 2008, št. 5, str. 12–16.

S U M M A R Y

Agrarian changes in the southeastern part of the Goriška brda in the 19th century

The Goriška brda region belongs to cultural landscapes of Mediterranean hills whose image underwent a change in the 19th century. It was marked by a characteristically mixed culture of vineyards, orchards as well as cultivated terraces and fields to grow crops. The most important produce intended for trade was wine, which found its buyers in Carinthia and Carniola. In addition, the Goriška brda, hinterlands of Gorizia, developed a bustling trade in fruits and vegetables that grew considerably during the 19th century. Therefore, it provided the local population with monetary means necessary to purchase the basic foods, as the agricultural crops did not allow for a reasonable sustenance. Owing to the regional specialisation in viticulture, grazing areas were scarce here as was livestock production. Because of the lack of manure, land designated for the cultivation of cereals, leguminous plants and turnips, which were still the predominant crops in the first half of the 19th century, became subject to rotation and set-aside. The second half of the 19th century saw the introduction of potato as a food and fodder crop, after corn, which had already been introduced in the 18th century. Vine diseases led to the transferral of grape vines from fields to much more favourable terraces and to the planting of new specialised vineyards by using vine stakes. The change not only affected the image of the cultural landscape but also manifested itself in the housing stock.